

The civilizing approach of the Prophet of Islam (PBUH) in his Interaction with the Jews during the early days of Islam

Hasan asgharpour *

Received on: 11/08/2022

Sadegh zamani Dastgerdi **

Accepted on: 19/12/2022

Abstract

Purpose: The research was conducted to investigate and analyze the initial interactions between Islam and Judaism. A significant aspect of the connection between these two civilizations is observed through the ongoing inquiries by Jews regarding the Prophet of Islam (PBUH), who serves as the leader of Islamic civilization and the founder of the last divine religion. This research holds fundamental importance due to its objective.

Methodology: This study employs descriptive-analytical methodology, specifically qualitative document analysis. It investigates the historical data regarding the presence of Jews in Islamic civilization, their inquiries to the Prophet of Islam (pbuh), and His responses. The gathered information will be thoroughly examined, analyzed, and assessed Findings.

Conclusion: The achievements of this research show: The presence of Jews, a few years before the advent of the religion of Islam and the Prophet Muhammad (PBUH), is definite in the field of revelation; therefore, in the analysis and analysis of the political, social and cultural changes of that era, they should not ignore their role and influence. The Jews, through several social coexistence with Arabs and Muslims, played a role in many of the early cultural and social transformations of Islam, and believed in the position and credibility of Jewish thoughts and words due to the repeated promotion of their religion and the induction of the liberal thought, a group of Arabs and simple Muslims. According to historical evidence and the statement of some ancient historians, one of their goals in the Arabian Peninsula was to attend a region based on the repeated eyelashes of the previous prophets, the source of the emergence of the last Prophet and the formation of Islamic civilization. The questions of the Jews from

---

* Assistant professor in Department of Quran & hadith, Faculty of Humanities, University of Shahed, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

H.asgharpour@shahed.ac.ir

 0000-0001-7779-0483

** Master of Theology student, Shahed University, Tehran, Iran.

sadeghszd1995@gmail.com

 0009-0007-2660-9841

the the Prophet of Islam (PBUH) can be found in four general areas: 1. History of the ancients and the past nations; 2. Beliefs; 3. The laws and Legal issues; 4. issues related to Empirical science. The increasing number of Belief questions that make up 72 percent of the total questions, indicates the importance of this issue to the Jews. in the 29 questions raised in this regard, has been raised such issues as: The divinity of God, the polytheism, faith in the divine prophets, the signs of prophecy, the quiddity of the soul, the resurrection. Since in Judaism, The laws and Legal issues have been widely proposed, they have tried to measure the degree of conformity of the Prophet Muhammad's (pbuh) replies to their jurisprudential. The nature of the questions of the Jews in the field of laws is discussed by such topics as: "Rajm", "Menstruation", "Ahellah" and ... It forms. Their scientific questions also refer to the nature of natural phenomena (thunder), fetal gender and... Has been allocated. The reason for the Jewish question of the Prophet (pbuh) can be categorized into six titles: 1. seeking understanding and awareness, 2. testing the Prophet (PBUH), 3. lying and denial of truths 4. distortion of truths, 5. ignorance (unreasonably) and 6. obstinacy and rejection of the acceptance of the right.

The pattern (exemplar) of the civilization of the Prophet (pbuh) in response to Jewish questions, reflects the response approach of Islamic civilization to the questions and concerns of other followers of religions. This approach, on the one hand, is a model for how to interact with other owners of religions, and on the other hand, show their goodwill or ill will In confronting the truth. In other words, in light of these questions and answers, it is possible to retrieve the civilization benefits in the field of the interaction of religions with each other. The practical behavior of the Prophet in confronting the Jews, is the Qur'anic model of civilization in the wise interaction with the Jews; a pattern based on four pillars: 1. reliance on common beliefs (Kalema Sawā) 2. disputations in the best manner (Jidāl Aḥ-san) 3. Wisdom (ḥik-mat) 4. goodly exhortation (al-mau'izatul-ḥasanah).

A look at historical documents and reports shows that the Prophet of Islam (PBUH), in response to Jewish questions, first, has "relied on common beliefs". If this Qur'anic mechanism was not solved, it would have benefited from the controversy of disputations in the best manner (Jidāl Aḥ-san) (ie: Relying on reasonable acceptable assessments). Throughout his entire Way (Method) of the Prophet was based on wisdom and good sermon. In other words, "wisdom" and "goodly exhortation (al-māu'izatul-ḥasanah)" formed the intrinsic course of the Prophet in any interaction, including dialog with the Jews. However, today the model of the civilization mentioned, can also be considered in interaction with followers of other religions, including Jews

Keyword: Islamic civilization, early Islam, Islam and Judaism, Jewish questions, pattern of civilization.

رویکرد تمدن‌ساز رسول خدا (ص) در مواجهه با یهودیان صدر اسلام

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۲۰

حسن اصغریور *

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸

صادق زمانی دستگردی **

چکیده

از طلوع پیدایش تمدن اسلامی تا به امروز، همواره دین اسلام با دیگر ادیان، از جمله یهودیت در تعامل بوده است. تعامل دو تمدن اسلام و یهودی را می‌توان از زوایای گوناگون به بحث نهاد. بررسی نخستین پیوندهای دو تمدن اسلام و یهودیت در کانون شکل‌گیری دین اسلام (یعنی مکه و مدینه) در دهه‌های آغازین طلوع خورشید اسلام، از اهمیت بسزایی برخوردار است. پژوهش حاضر با هدف بررسی و تحلیل نخستین دادوستدهای دو تمدن یادشده انجام شده است. یکی از نمودهای پیوند اسلام با یهودیت را می‌توان در پرسش‌های گوناگون و پیوسته یهودیان از شخص رسول خدا (ص) به‌عنوان رهبر تمدن اسلامی و بنیان‌گذار آخرین دین الهی پی گرفت. این پژوهش از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است که با مطالعه اسنادی انجام شده است. نگاهی به فراوانی و محتوای پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص) و نیز واکنش آنها به پاسخ‌های آن حضرت، از یک‌سو نمایانگر هدف یهودیان از طرح پرسش‌های آنها بوده و از سوی دیگری دغدغه‌های آنان پرده برمی‌دارد و از سوی دیگر، الگوی تمدن‌ساز اسلام در نحوه رویارویی با پرسش‌های صاحبان دیگر ادیان را به دست می‌دهد. رفتار عملی رسول خدا (ص) در رویارویی با اهل کتاب که الگوی قرآنی تمدن‌ساز در تعامل حکیمانه با اهل کتاب به‌شمار می‌رود؛ مبتنی بر چهار رکن محوری است: ۱. تکیه بر باورهای مشترک (کلمه سوا)، ۲. جدال احسن، ۳. حکمت، ۴. موعظه حسنه.

کلمات کلیدی: تمدن اسلامی، یهود صدر اسلام، اسلام و یهودیت، پرسش‌های یهود، الگوی تمدن‌ساز.

* استادیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه شاهد، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

0000-0001-7779-0483

H.asgharpour@shahed.ac.ir

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد الهیات دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

0009-0007-2660-9841

sadeghszd1995@gmail.com

بیان مسئله

قوم یهود از مهم‌ترین اقوامی هستند که در زمان بعثت نبی مکرم اسلام در سرزمین عربستان می‌زیستند و در رخدادهای گوناگون تاریخی آن دوران حضور داشتند (دروزه، ۱۹۶۶م، صص ۴۱-۴۲) پیوندهای فرهنگی و اجتماعی یهودیان با اعراب صدر اسلام، به‌ویژه در عصر بعثت پیامبر (ص) و دوران نزول قرآن درخور بررسی و تأمل است. آن‌گونه که خواهد آمد، به تصریح مورخان کهن، هدف حضور یهودیان در کانون تمدن اسلامی، حضور در منطقه‌ای بوده که بر پایهٔ مژده‌های مکرر انبیاء پیشین، مکان ظهور پیامبر آخرالزمان بوده است. یکی از جلوه‌های نقش‌آفرینی و تحرک یهودیان در دورهٔ نزول قرآن، طرح پرسش‌هایی از رسول خدا (ص) و مسلمانان صدر اسلام بوده است. این منش یهودیان در پرسش و مطالبه، در زمان حضرت موسی (ع) نیز وجود داشته و در برخی آیات قرآن از آن سخن به میان آمده است.^۱ پرسش‌گری راهی برای فهم نادانسته‌هاست و حتی در آموزه‌های دینی بدان تأکید شده است.^۲ در روایتی از رسول خدا (ص)، پرسش درست، نیمی از آگاهی خواننده شده است.^۳ (حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۵۶؛ بیهقی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۲۵۵) از آنجا که در پاره‌ای موارد، پرسش‌گر با هدف سخت‌گیری یا دیگر اهداف غیرعلمی پرسش خود را مطرح می‌سازد، به همین روی، در سخنان امام علی (ع) و نیز امام صادق (ع)، تصریح شده که پرسش باید با هدف فهم و یادگیری باشد نه به سختی افکندن پاسخ‌گو یا از سر هوس و گزافه‌گویی^۴ (ثقفی، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۱۷۹؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۸۱؛ صدوق، ۱۳۶۲ش،

.....
 ۱. اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْئَلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَى مِنْ قَبْلُ وَاَنْ يَتَبَدَّلَ الْكُفْرَ بِالْاِيْمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَاءَ السَّبِيلِ (بقره/۱۰۸)؛ يَسْئَلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَقَدْ سَأَلُوا مُوسَى اَكْبَرَ مِنْ ذَلِكَ فَقَالُوا اَرِنَا اللّٰهَ جِهْرَةً فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ... (نساء/۱۵۳). در آیهٔ اخیر، مراد از پرسش، درخواست و مطالبه است.

۲. در بسیاری از آیات قرآن، خداوند رسول خدا یا مؤمنان را به پرسش برای دست‌یابی به حقایق فرمان داده است. برای نمونه: سَلْ بَنِي إِسْرَائِيلَ كَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ آيَةٍ بَيِّنَةٍ... (بقره/۲۱۱)؛ سَلُّهُمْ اَيْتُهُمْ بِذَلِكَ زَعِيمٌ (قلم/۴۰)؛ و اَسْأَلُ مَنْ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا (ذخرف/۴۵)؛ وَ سَأَلُهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ (اعراف/۱۶۳)؛ فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَسْئَلِ الَّذِينَ يُقْرَأُونَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ (يونس/۹۴)؛ فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نحل/۴۳ و انبیاء/۷) و...

۳. قال (ص): حَسُنُ الْمَسْأَلَةُ نِصْفُ الْعِلْمِ.

۴. روایت یادشده با تعبیر «سَلْ تَفْقَهَا وَلَا تَسْأَلْ تَعْنَتَا» در منابع کهن اسلامی از امام علی (ع) و نیز امام صادق (ع) نقل شده است.

ص ۲۰۹؛ همو، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۱۸؛ همو، ۱۳۸۵ش، ج ۲، ص ۵۹۳؛ نهج البلاغه، ح ۳۲۰؛ ابوالحسین اسحاق کاتب، ۱۳۸۷ق، ص ۲۲۴).

علل و انگیزه‌های طرح پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص) متفاوت بوده است؛ بازخوانی پرسش‌های یهودیان در متون و منابع کهن اسلامی نشان از آن دارد که حقیقت‌جویی، آزمودن دانسته‌های رسول خدا (ص)، مقایسه پاسخ‌های آن حضرت با داشته‌های دینی خویش و گاه خودبرترنمایی و به چالش کشیدن مسلمانان، بخشی از مهم‌ترین علل طرح پرسش‌های یهودیان بوده است. پرسش‌های طرح‌شده از سوی یهودیان، در منابع مختلف روایی، تفسیری و تاریخی گزارش شده است. گردآوری و تحلیل این پرسش‌ها از چند جهت حائز اهمیت است؛ نخست آنکه آینه‌ای تمام‌نما از دغدغه‌های علمی و غیرعلمی یهودیان صدر اسلام به‌شمار می‌رود. دیگر آنکه ما را با گستره موضوعی پرسش‌های آنان آشنا می‌سازد. از سوی دیگر، با واکاوی این پرسش‌ها می‌توان تا حد زیادی نسبت به بازسازی شخصیت یهود صدر اسلام اقدام نمود. همچنین، واکنش رسول خدا (ص) به‌عنوان رهبر تمدن و فرهنگ اسلامی در نحوه پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها نیز الگویی مهم و کارآمد در آموزش نحوه مواجهه با پیروان دیگر ادیان و تمدن‌هاست.

لازم به ذکر است که در این پژوهش، بدون هرگونه جهت‌گیری اولیه یا پیش‌داوری، کوشش خواهد شد تا صرفاً بر اساس شواهد متنی و تاریخی یکی از اضلاع شخصیتی یهودیان بازسازی‌شده و الگوی تمدنی رسول خدا (ص) در تعامل با آنان به تصویر کشیده شود. بر این اساس، پژوهش حاضر با بررسی پرسش‌های یهود صدر اسلام، در صدد آن است تا بدین پرسش‌ها پاسخ گوید: ۱. موضوع پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص) چیست؟ ۲. هدف طرح پرسش‌ها چه بوده و انطباق آن با ویژگی‌های رفتاری و شخصیتی یهودیان چگونه است؟ ۳. اقسام اهل کتاب در رویارویی با تعالیم و حقایق دین اسلام کدام است؟ ۴. الگوی تمدنی اسلام و شخص رسول خدا (ص) در پاسخ به پرسش‌های صاحبان دیگر ادیان آسمانی کدام است؟

۱. پیشینه پژوهش

در آثار مکتوب تاریخی کهن و معاصر، آثار درخوری در شناخت یهود و رفتارشناسی آن‌ها نگاشته شده است. این آثار (اعم از کتاب و مقاله) گاه به‌صورت عمومی، به بررسی پیوند مسلمانان

با یهودیان پرداخته (همچون: کتاب تاریخ اليهود فی بلاد العرب فی الجاهلیة و صدرالإسلام نگاشته ولفنسون یا کتاب الإسلام والیهودیة اثر عماد علی عبد السميع حسین یا کتاب اليهود عبرالتاریخ اثر سهیل زکّار یا کتاب التاریخ الحقیقی لليهود منذ نشأتهم الأولى وحتى الآن تألیف نجیب زبیب و نیز مقاله «العلاقات الإسلامية الیهودیة فی عصر الرسول (ص)» یا کتاب قسّنا مع اليهود نوشته علی طنطاوی) و یا کوشیده‌اند تا به بازسازی شخصیت و اندیشه‌های یهودیان از رهگذر گفت‌وگوی آن‌ها با رسول خدا (ص) یا با تکیه بر قرآن بپردازند. (برخی آثار نگاشته شده در این زمینه عبارت‌اند از: پایان‌نامه عقائد اليهود من خلال الحوار مع النبی (ص) که بخش مختصری از آن به تحلیل گفت‌وگوی مستقیم یهودیان با رسول خدا (ص) بر سر برخی مسائل دینی اختصاص دارد. کتاب حوار الرسول صلی الله علیه وسلم مع اليهود نوشته محسن بن محمد بن عبدالناظر، کتاب اليهود فی القرآن الکریم محمد عزة دروزة، کتاب اليهود فی القرآن اثر عقیف عبدالفتاح طباره و نیز کتاب الشخصية الیهودیة من خلال القرآن (تاریخ و سمات و مصیر) نوشته صلاح عبدالفتاح خالدی) برخی آثار نگاشته شده در این عرصه نیز به ارائه سازوکار تعامل با یهودیان بر پایه قرآن کریم و سنت رسول خدا (ص) اختصاص دارد (کتاب استراتیجیة القرآن فی مواجهة اليهود العالمیة، کتاب معالم قرآنیة فی الصّراع مع اليهود و نیز مقاله «عشرون موقفاً للنبی مع اليهود» را می‌توان از این دست برشمرد).

برخی آثار پراکنده دیگر، درباره مسائل مرتبط با یهود یا بررسی تطبیقی یک موضوع در منابع یهودی، مسیحی و اسلامی به رشته تحریر درآمده که به دلیل پیوند اندک آنها با موضوع پژوهش از ذکر آنها خودداری می‌شود. همان‌گونه که پیداست، در هیچ‌یک از آثار نگاشته شده، جز عقائد اليهود من خلال الحوار مع النبی (ص) (آن‌هم به صورت گذرا و مختصر) به شخصیت‌شناسی یهود از رهگذر تحلیل گفتار آنها پرداخته نشده است.

در حوزه تمدن اسلامی نیز پژوهش‌های درخوری صورت گرفته است. در این پژوهش‌ها که عمدتاً در دوفصلنامه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی نشر یافته، ابعاد مختلف مطالعات تمدنی نمایان است. با این همه در هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌شده، رویکرد تمدنی رسول خدا (ص) به‌عنوان پیشوای آخرین دین الهی در مواجهه با یهودیان صدر اسلام، مورد بررسی قرار نگرفته است. در ادامه، نخست، به صورت گذرا تاریخ و جغرافیای حضور یهود در شبه‌جزیره عربستان از

نظر خواهد گذشت. سپس بر پایه گزارش‌های قرآنی و تاریخی، رفتارشناسی دقیقی از یهودیان آن دوران به دست داده خواهد شد. پرسش‌های آنان از رسول خدا (ص) به تفکیک موضوعات مختلف طرح و مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت و سیره تمدن‌ساز رسول خدا (ص) در رویارویی با آنها گزارش و تحلیل خواهد شد.

۲. روش پژوهش

روش‌های تحقیق و شیوه‌های بحث و استدلال در علوم اسلامی متفاوت است. اختلاف روش، به اختلاف در موضوع و مسائل و اهداف و بسترهای گسترش علم بازمی‌گردد. علوم اسلامی هر یک با موضوع و هدفی خاص و مسائلی به‌خصوص در بسترهای مختلف تاریخی، اجتماعی و توسط استعدادها و افکار مختلف رشد کرده و به دست ما رسیده است و همین امر باعث اختلاف روش تحقیق حتی درباره تک‌تک علوم اسلامی شده است. مسأله قابل توجه این است که متفکران مسلمان از دیرباز، به مسأله روش علوم توجه داشته و تحت عنوان کلی رؤوس ثمانیه از آن بحث کرده‌اند (قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۲۵).

پژوهش پیش‌رو از نظر هدف، بنیادی است. پژوهش بنیادی^۱ کاوشی است اصیل، تازه و بی‌سابقه که اساساً جنبه نظری دارد و به هدف افزایش اندوخته‌های علمی و درک بهتر پدیده‌های طبیعی، فرهنگی و اجتماعی انجام می‌گیرد. نتایج این نوع پژوهش به شکل نظریه و روش تازه و بی‌سابقه عرضه می‌شود. این نوع پژوهش از روش کیفی بهره می‌گیرد و بنیادی نظری دارد (فتوحی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۲). این پژوهش از نظر روش، توصیفی-تحلیلی، از نوع تحلیل آسنادی است که به صورت کیفی انجام خواهد گرفت و بر اساس آن، داده‌های تاریخی حاکی از تاریخ حضور یهودیان در تمدن اسلامی و نیز پرسش‌های آنان از رسول خدا (ص) و نحوه رویارویی آن حضرت با ایشان، گزارش شده و مورد تحلیل و ارزیابی قرار خواهد گرفت.

۳. چارچوب مفهومی پژوهش

تاریخ حضور اولیه یهود در شبه‌جزیره عربستان، مورد اختلاف است. یهود جزیره‌العرب هیچ

.....
1 . Basic Research

نوشتاری از سرگذشت خویش بر جای نهاده تا به کمک آن بتوان از گذشته آنان آگاهی یافت. به همین روی درباره تاریخ حضور یهودیان در جزیره العرب سه نظریه به چشم می خورد:

الف) برخی همچون یاقوت حموی (۶۲۶ ق) نخستین حضور یهودیان در شبه جزیره عربستان را به سال های پایانی عمر حضرت موسی (ع) بازمی گردانند؛ زمانی که آن حضرت، پس از پیروزی بر فرعونیان، برای هدایت کنعانیان به شام آمده بود، گروهی را به حجاز روانه ساخت تا با عمالقه پیکار کنند. این گروه از یهودیان پس از پیروزی بر آنها، بنا بر دلایلی که یاقوت بدانها اشاره کرده، حجاز را برای سکونت برگزیدند^۱ (حموی، ۱۳۹۷ق، ج ۵، ص ۸۴). برخی از پژوهشگران معاصر، این ماجرا را از جمله اسرائیلیاتی می دانند که یهود در آثار اسلامی وارد ساخته تا پیشینه حضورشان در حجاز را به ۱۸ قرن پیش از هجرت دو قبیله اوس و خزرج بازگردانند (مجدوب، ۱۴۱۷ق، ص ۳۶). جواد علی پژوهشگر تاریخ عرب جاهلی گوید:

هرچند ما امکان حضور عرب در جزیره العرب پیش از میلاد مسیح (ع) را نفی نمی کنیم، اما سند یا شاهد علمی دقیقی برای تعیین زمان دقیق ورود آنها به جزیره العرب، پیشوا و رهبر آنها در این زمینه، مکان زندگی و نیز نحوه معاش آنها در دست نداریم. البته یهود، نزد اعراب جاهلی شناخته شده بودند و یاد و نام آنها در اشعار دوران جاهلیت به چشم می خورد (جواد علی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۵۱۱).

ب) برخی دیگر سراغاز حضور یهود در شبه جزیره عربستان را به دوران نبوکد نصر - ۵۸۶ سال پیش از میلاد - پیوند داده اند (جواد علی، صص ۵۱۷ - ۵۱۸ و مجدوب، ۱۴۱۷ق، ص ۳۷).

ج) برخی دیگر حضور یهودیان در حجاز را به اثنای حکمرانی رومیان بر فلسطین و پس از ظهور مسیحیت بازمی گردانند. آنگاه که یهودیان در قرون اول و دوم میلادی در برابر رومیان به جنگ برخاسته و شکست خوردند به سوی سرزمین های عربی کوچ کردند. برخی پژوهشگران معاصر، این دیدگاه را برمی گزینند (همان).

.....
 ۱. نبرد با عمالقه در سفر خروج از عهد عتیق نیز گزارش شده است. نقل موجود در عهد عتیق با گزارش یاقوت تفاوت هایی دارد. همچنین در گزارش سفر خروج، اثری از سکنی گزینی یهود در حجاز پس از چیرگی بر عمالقه به چشم نمی خورد. برای آگاهی بیشتر رک: عهد عتیق، سفر خروج، بند ۱۷ (جنگ با عمالیق).

گذشته از اختلاف بر سر تاریخ حضور یهودیان در سرزمین‌های اسلامی، حضور یهودیان چند سده پیش از ظهور دین اسلام و بعثت نبی خاتم (ص) در سرزمین وحی قطعی است؛ از این رو، در بررسی و تحلیل تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران نباید از نقش آفرینی و اثرگذاری آنان چشم پوشید.

بحث دیگری که در زمینه حضور یهودیان در سرزمین وحی درخور توجه است، جغرافیای حضور و زندگی آنهاست. مناطق سکونت یهودیان، «یمن»، «یمامه» و عروض یاد شده است (یاقوت حموی، ۱۳۹۷ق، ج ۴، ص ۱۱۲). جواد علی، بر این نکته تصریح دارد که تاجران یهود به واسطه شغلشان در مکه و دیگر مناطق شبه جزیره عربستان پراکنده بودند (جواد علی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۵۱۱). شمار یهودیان ساکن مکه اندک بود؛ از این رو، در دوران مکی نزول قرآن یهودیان یارای مخالفت و مانع‌تراشی در برابر دعوت پیامبر (ص) را نداشتند. نخستین گفت‌وگوی یهودیان با رسول خدا (ص) در مکه، به صورت غیرمستقیم و از رهگذر آموزش طرح پرسش‌هایی از آن حضرت توسط مشرکان صورت گرفته است (محسن بن محمد بن عبدالناظر، ۱۴۰۹ق، ص ۸). شمار افزون آنها در مدینه و برخورداری‌شان از پشتوانه مال و ملک، زمینه را برای مخالفت‌ها، توطئه‌ها و آزارهای آنان فراهم ساخت؛ از موضع‌گیری در برابر اصل دعوت اسلام گرفته تا احتجاج در برابر تعالیم نبوی، نیرنگ‌افکنی، مشورت با مشرکان و منافقان و... (دروزه، ۱۹۶۶م، صص ۵۹-۶۶-۱۰۸)^۱

نکته درخور تأمل آن است که در هیچ‌یک از سوره مکی قرآن، واژه «یهود» (خواه به صورت معرفه و خواه نکره) به کار نرفته است، درحالی‌که در سوره مدنی متعددی از «یهود» به شکل معرفه (الیهود) یاد شده^۲ (جواد علی، ۱۴۱۳ق، ج ۶، ص ۵۱۲) و این خود نشان حضور برجسته و نقش آفرینی بیشتر آنها در فضای نزول مدنی قرآن است.

مورخان بر سر علل و انگیزه‌های هجرت یهودیان به جزیره‌العرب اختلاف دارند، اما با توجه به

۱. دروزه در کتاب خویش، پاره‌گفتارهای احتجاج‌گونه و ستیزه‌جویانه یهود را در سوره قرآن جدا ساخته و در فضای نزول مدنی گزارش نموده است.

۲. تنها کاربرد نکره واژه «یهودیا» هم در سوره مدنی آل عمران به آیین حضرت ابراهیم (ع) اشاره دارد نه قوم یا گروهی خاص.

قرائن تاریخی، بی‌شک، یکی از اهداف آنان، حضور در منطقه‌ای بوده که بر پایهٔ مژده‌های مکرر انبیاء پیشین، محلّ ظهور پیامبر آخرالزمان بوده است. ابن اسحاق (۱۵۱ق) مورخ و سیره‌نگار کهن اسلامی، بدین حقیقت تصریح نموده و گوید که یهودیان نزدیکی بعثت رسول خدا (ص) را به عرب‌ها گوشزد می‌کردند^۱ (ابن هشام، ۱۳۸۳ق، صص ۱۳۰-۱۳۳). آنها در این منطقه انتظار پیامبر را می‌کشیدند و گاه با اعراب جاهلی بر سر این مهم به بحث و گفت‌وگو می‌پرداختند. هم در قرآن کریم و هم در عهدین بدین مهم اشاره شده است. در آیهٔ ۱۵۷ سورهٔ اعراف که سی و نهمین سورهٔ نازلۀ مکی، به آگاهی کامل یهودیان و نصرانیان از ظهور رسول خدا (ص) اشاره شده است: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ...».

پراکندگی طرح آگاهی یهودیان از اصل ظهور رسول خاتم و اوصاف او در سور مکی و مدنی، گواهی روشن بر آگاهی آنان از ظهور منجی موعود در حجاز است. همان‌گونه که اشاره شد، در عهد جدید نیز نشانه‌هایی از آگاهی یهود نسبت به ظهور منجی خاتم و وصی او به چشم می‌خورد. در انجیل یوحنا، آنجا که به پرسش فرستادگان یهودی (یعنی: کاهنان و لاویان اورشلیم) از یحیی اشاره شده، این حقیقت به‌روشنی بیان شده است؛ یهودیان از یحیی پرسیدند: «آیا ایلیا^۲ هستی؟»

۱. محمدهادی معرفت نیز ضمن طرح شبههٔ انکار بشارت ظهور رسول خدا (ص) در منابع مسیحی، با اسناد قطعی و اصیل از متون مسیحی بدان پاسخ داده است (معرفت، ۱۴۳۰ق، صص ۹۸-۹۴).
۲. در روایتی از کتاب الاختصاص، گفت‌وگوی رسول خدا (ص) و یکی از یهودیان گزارش شده که در آن، حضرت، آیهٔ ۱۵۷ سورهٔ اعراف «... الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ...» را تلاوت نموده و سپس نام پنج تن آل عبا در تورات را ذکر کرده که بر اساس آن، نام امام علی (ع)، در کتب پیشین «ایلیا» بوده است. (برای آگاهی بیشتر رک: منسوب به مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۳۷) در روایت دیگری، گفت‌وگوی امام علی (ع) با یکی از راهبان نصرانی در زمان ابوبکر، گزارش شده که در آن، حضرت اشاره فرموده که نامش نزد یهود و نصاری «إلیا» یا «ایلیا» است... اسمی عند اليهود «إلیا» و عند النَّصَارَى «إیلیا» و عند والدی «علی» و عند أُمّی «حیدره»... (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۳۰۸) ابن حمزه طوسی (۵۶۰ق) نیز گزارشی دیگر در این باره از آن حضرت روایت کرده است (ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۹ق، ص ۷۰). در جوامع روایی کهن شیعه نیز روایات بسیاری در این باره نقل شده است (برای نمونه رک: صفّار، ۱۴۰۴ق، صص ۱۱۹-۱۲۱-۱۲۲؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۱۸۳؛ صدوق، ۱۳۷۶ش، صص ۲۵۹-۶۵۷؛ همو، ۱۴۰۳ق، صص ۵۹-۶۰؛ همو، ۱۳۸۷ش، ص ۲۰۴؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۲۶).

گفت: «نیستم» «آیا آن پیامبر هستی؟» پاسخ گفت: «نی»...^۱ در سفر تثبیه از عهد عتیق نیز به بشارت ظهور منجی تصریح شده است (عهد عتیق، سفر تثبیه، بند ۳۳ موسی قبایل اسرائیل را برکت می‌دهد؛ سیار، ۱۳۹۳ش، ص ۶۵۴: سفر تثبیه، بند ۱۸ (پیامبران)؛ قاموس کتاب مقدس، ۲۰۱۲م، ص ۲۳۷: «سفر تثبیه»، بند ۱۸ (مبعوث کردن نبی).

برخی عالمان اسلامی در سده‌های نخستین و نیز دوران معاصر، به تصریح عهدین در این باره اشاره نموده‌اند. (برای نمونه رک: ابوحاتم رازی، ۲۰۰۳م، صص ۱۴۸-۱۴۹-۱۵۱ «با ذکر نمونه‌های دقیق»؛ ماوردی، ۱۴۰۶ق، صص ۱۱۸-۱۳۰ «با نمونه‌های دقیق و گسترده»؛ المرصفی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص ۷ به بعد)

همچنین در سفر پیدایش تورات آمده است:

«و خدا با آن پسر (اسماعیل) می‌بود و او نمو کرده، ساکن صحرا شد و در تیراندازی بزرگ گردید و در صحرای فاران، ساکن شد و مادرش زنی از زمین مصر برایش گرفت» (قاموس کتاب مقدس، سفر پیدایش، ص ۲۱).

برخی منابع تاریخی نیز بر آگاهی یهود جزیره‌العرب از ظهور پیام‌آور خاتم از نسل حضرت اسماعیل (ع)، در دوران جاهلیت و تصریح قاطع آنان در این باره حکایت دارد (یعقوبی، ۱۳۸۴ق، ج ۱، ص ۱۷۱؛ نیشابوری، ۱۳۸۹ق، ص ۲۶). احمد بن حنبل (۲۳۱ق) نیز به روایتی در این باره اشاره کرده که یهود به اعراب وعده ظهور ایشان را داده و حتی مکان بعثت پیامبر (ص) را نیز می‌دانستند (احمد بن حنبل، بی تا، ج ۳، ص ۴۶۷؛ ابن‌اثیر جزری، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۳۶؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۳۳۷).

بر اساس دیدگاه متز^۲، یهودیان و مسیحیان، مخصوصاً علاقه زیادی داشتند به اینکه مملکت اسلامی عاری از وحدت کامل باشد تا آنجا که مسلمین ایشان را نه به چشم هم‌وطن، بلکه عوامل بیگانه می‌نگریستند (متز، ۱۳۸۸ش، ص ۴۷). پیداست که یهودیان به‌واسطه چند سده هم‌زیستی اجتماعی با اعراب و مسلمانان، در بسیاری از تحولات فرهنگی و اجتماعی صدر اسلام نقش‌آفرین

۱. سیار، ۱۳۸۷ش، ص ۴۷۴، انجیل یوحنا: «گواهی یحیی»؛ قاموس کتاب مقدس، ص ۱۲۱۷، انجیل یوحنا «یحیی تعمیددهنده عیسی را به عنوان مسیح‌های موعود معرفی می‌کند».

باشند. به سبب تبلیغ مکرر آیین خویش و نیز القای اندیشه خودبرتربینانه، گروهی از اعراب و مسلمانان ساده‌اندیش، برای افکار و سخنان یهود جایگاه و اعتباری باور داشتند. قرآن کریم، یهودیان و مشرکان را دشمن‌ترین مردم نسبت به مؤمنان خوانده است.^۱ با این وصف، بسیاری از یهودیان، هدف و فلسفه حضور خویش در سرزمین وحی را دانسته یا نادانسته از یاد برده بودند و همه کوشش خود را صرف کنترل شرایط و تحولات اجتماعی - فرهنگی آن روزگار می‌کردند.

۴. رویکرد تمدن‌ساز قرآن کریم در تعامل با اهل کتاب

خداوند متعال در قرآن کریم، رسول رحمتش را فرمان داده تا اهل کتاب را به هم‌زیستی، هم‌گرایی و هم‌نوایی فراخواند: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ»^۲ (آل عمران/۶۴)

این آیه الگویی برجسته از سیره تمدن اسلامی در گفت‌وگو با پیروان دیگر ادیان، به‌دست می‌دهد. در این آیه که به گفته علامه فضل‌الله، نمودی از روش «گفتگو و عمل» در تعامل با اهل کتاب است، خداوند متعال سبکی نو از روش‌های گفت‌وگو را به رسول خویش گوشزد کرده تا به نقطه مشترکی از اندیشه (باور) و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دست یابند. هرگاه قرآن موضوعی را در زمینه گفت‌وگو با دیگران؛ خواه مشرکان و خواه اهل کتاب، مطرح می‌کند از تاریخ، به‌صرف یک گزارش تاریخی سخن نمی‌گوید، بلکه هدف دارد به مفاهیم عامّ زنده مجال دهد تا در پهنه [زندگی] بسان یک موجود زنده حرکت کند و برای ما اندیشه و تجربه را به ارمغان آورد. این آیه اندیشه مواجهه با اهل کتاب، بر پایه قواعد و مبانی مشترک را پیش‌نهاد تا از این رهگذر بتوانیم به زبانی مشترک، اعتقادات و احساساتی نزدیک به یکدیگر دست‌یافته و بنیادی برای تفاهم دوسویه رهنمون شویم؛ چه، مسائل مورد اتفاق طرفین می‌تواند در حل اختلاف بر سر مسائل مورد

۱. لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا... (مائده/۸۲).

۲. بگو: «ای اهل کتاب، بیاید بر سر سخنی که میان ما و شما یکسان است بایستیم که: جز خدا را نپرستیم و چیزی را شریک او نگردانیم و بعضی از ما بعضی دیگر را به جای خدا به‌خدایی نگیرد.» پس اگر [از این پیشنهاد] اعراض کردند، بگوید: «شاهد باشید که ما مسلمانیم [نه شما].»

اختلاف نقش ایفا کند (فضل‌الله، ۱۴۱۹ق، ج ۶، ص ۷۷). در این دو آیه بر دو اصل یگانگی الوهیت و نیز ربوبیت تأکید شده که اصل مشترک تأکیدشده از سوی انبیاء است (رشید رضا، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۳۲۶). رشید رضا، یهودیان را قومی موحد شمرده و معتقد است سرچشمه شقاوت و شوربختی آنها، پیروی بی‌چون‌وچرا از رهبران دینی‌شان بوده؛ چه، آنها دستورات رهبران دینی خویش را هم‌سطح و هم‌وزن دستورات الهی می‌دانستند (رشید رضا، ۱۴۱۴ق، ج ۳، ص ۳۲۷).

این آیه، نمودی روشن از راهبرد تمدن‌ساز اسلام در رویارویی با ادیان دیگر است. ادامه آیه (أَلَا نَعْبُدُ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ) به هدف نبوت در سیره انبیاء الهی و گسترش آن در جامعه بشری اشاره دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۳، ص ۲۴۸). این سه نفی مترتب و مستمر استقبالی: أَلَا نَعْبُدُ... وَلَا نُشْرِكُ... وَلَا يَتَّخِذَ، تفصیل و تحقق آن کلمه سَوَاء... است. همین که همه را در افق متعالی توحید یکسان بر آورد و خلقت و فطرت سالم و اصل دعوت پیمبران گواه و داعی آن است و همه آگاهان مسئول از اهل کتاب برای تحقق آن هماهنگ و هم‌نوا هستند، تسلیم به حقیقت این کلمه سَوَاء، آئین همه است و هر که از آن سر باز زند از اصل دعوت و آئین پیمبران سر باز زده گرچه خود را به آداب و اعمال و ظواهر و لباس دین بیاراید (طالقانی، ۱۳۶۲ش، ج ۵، ص ۱۷۸).

در آیه‌ای دیگر از کتاب الهی، از روش جدال با اهل کتاب سخن به میان آمده که خود الگویی تمدنی در تعامل با پیروان دیگر ادیان آسمانی است: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَيْنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ» (عنکبوت/۴۶) در این آیه نیز افزون بر تأکید بر باورهای مشترک (قُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَيْنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ)، از الگوی جدال احسن با اهل کتاب سخن به میان آمده است. جدال احسن، جدالی است که با حجت و دلیل همراه بوده و به‌گونه‌ای بشارت‌آمیز و روشن و نه نفرت‌انگیز و پیچیده انجام شود و مناظره‌کننده به سخن طرف مقابل گوش دهد و سخنان حق (درست) وی را صحه گذارد؛ خواه مخاطب سخن، اهل کتاب باشند، خواه دیگران (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۱۱۶). هدف از جدال احسن، یاری‌رساندن به طرف مقابل، در شناخت حقیقت از رهگذر نمایاندن ساحت‌های تاریک فهم حقیقت بر اوست. جدال احسن باید با اصول عمومی و پذیرفته‌گفت‌وگو سازگار باشد. در جدال احسن، هیچ‌یک از دو سوی گفت‌وگو نباید تعصب

ورزند و پس از شناخت حق باید بدان گردن نهند (حَبْنَكه میدانی، ۱۴۱۸ق، صص ۳۶۴-۳۶۳).^۱

ناگفته نماند که مجادلهٔ احسن با اهل کتاب با کسانی از آنان است که ستم‌پیشه نبوده و از دین خدا و پیام توحید انبیاء الهی منحرف نشده باشند (سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۵، ص ۲۷۴۵). در جایی دیگر، خداوند والامقام از رسول رحمت خویش خواسته تا بر پایهٔ حکمت و موعظهٔ حسنه مردم را به راه خدا فراخواند و با آنان به گونهٔ احسن، جدال نماید: «ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَ هُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (نحل/۱۲۵) در این آیه از ارکان سه‌گانهٔ گفت‌وگو با مردم (خواه هدایت‌پذیران و خواه دیگران) سخن به میان آمده است: حکمت، موعظهٔ حسنه و جدال احسن؛ جدال در جایی به کار می‌رود که مخاطب، ستیزه‌جو و برتری‌طلب است تا از نیرنگ دست کشیده و در گمراهی و گمراه‌سازی تباه نگرود. آنگاه که مخاطب فطرت پاکی دارد یا در یافتن حقیقت سرگشته است و یا آن که با حق سر نزاع یا روی‌گردانی ندارد، می‌توان با حکمت عقلی، علمی یا عملی یا موعظهٔ حسنه با آنان سخن گفت (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۶، ص ۵۳۳). انبیای الهی که آموزندهٔ حکمت هستند، طبعاً آن را در همهٔ زوایا می‌شناسند (سیدباقری و مهاجرنیا، ۱۴۰۱ش، ص ۳۵۱).

۵. پرسش‌های یهود از رسول خدا (ص)

یکی از جلوه‌های ارتباطی یهودیان با آیین اسلام و مسلمان، پرسش‌گری آنان از رسول خدا (ص) بوده است. گسترهٔ موضوعی پرسش‌های یهودیان در صدر اسلام، از تنوع درخوری برخوردار است. در پژوهش حاضر، کوشش شده تا نخست، از لابه‌لای منابع روایی و تفسیری کهن فریقین این پرسش‌ها استخراج و سپس، مبتنی بر الگوی تمدن‌ساز اسلامی در تعامل با یهود، مورد تحلیل و ارزیابی قرار گیرد.

۵-۱. گونه‌شناسی موضوعی پرسش‌های یهود از رسول خدا (ص)

برخی پژوهشگران معاصر، گفت‌وگوی رسول خدا (ص) با یهودیان را به چهار گونهٔ جدلی،

---

۱. حَبْنَكه میدانی، پس از تعریف کلیٔ جدال احسن، ۹ اصل از اصول آن را برشمرده و برای برخی از آن اصول، شواهدی از قرآن کریم را بیان نموده است.

تشریحی، اجتماعی و پایانی تقسیم کرده‌اند (محسن بن محمد بن عبدالناظر، ۱۴۰۹ق). با این‌همه، نگاهی به داده‌های تاریخی - روایی حکایت از آن دارد که پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص) را می‌توان در چهار عرصه کلی پی گرفت: ۱. تاریخ پیشینیان و امت‌های گذشته ۲. اعتقادات ۳. احکام و مسائل شرعی ۴. مسائل مرتبط با علم تجربی

واکاوی متون مختلف روایی، تفسیری و تاریخی در پژوهش حاضر، نشان می‌دهد که فراوانی پرسش‌های یهودیان (با حذف مکررات)، ۴۰ پرسش است. در این میان سهم پرسش‌های «تاریخی» ۳ پرسش، «اعتقادی» ۲۹ پرسش، «احکام» ۵ پرسش و «علمی» ۳ پرسش است. تفاوت فراوانی آماری پرسش‌ها، جهت‌گیری دغدغه‌های یهودیان را نمایان می‌سازد. در آن دسته از پرسش‌ها که ماهیت تاریخی دارد، گاه از چهره‌های تاریخی همچون ذوالقرنین و... سخن به میان آمده است. فراوانی طرح پرسش‌های اعتقادی (۷۲ درصد کل پرسش‌ها) نشان‌گر اهمیت این عرصه نزد یهودیان دارد. در ۲۹ پرسشی که در این زمینه به‌دست آمده، مسائلی همچون: ربوبیت خداوند، شرک، ایمان به انبیاء الهی، نشانه‌های نبوت، چیستی روح، معادشناسی، مطرح شده است. از آنجا که در دین یهودیت، احکام شرعی به گستردگی مطرح شده، کوشیده‌اند تا با طرح پرسش‌هایی از رسول خدا (ص)، میزان انطباق پاسخ‌های نبی خاتم با آموزه‌های فقهی خویش را بسنجند. ماهیت پرسش‌های یهودیان در حوزه احکام را مباحثی همچون: زجم، حیض، أهله و... تشکیل می‌دهد. پرسش‌های علمی آنان نیز به ماهیت پدیده‌های طبیعی (رعد)، جنسیت جنین و... اختصاص داشته است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۲-۵. علت یابی پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص)

یهودیان به نشر علم خویش درباره ادیان، شرایع آسمانی، اخبار امت‌ها و کتب دینی پرداخته و از این رهگذر، بر اعراب فخر می‌فروختند. خودتریبینی یهود و نصاری سبب شد تا در قرآن کریم، صرف یهودی یا نصرانی بودن فاقد ارزش و منزلت شمرده شده و تنها راه هدایت راستین گرایش به آیین حنیف حضرت ابراهیم (ع) یاد شود (بقره/۱۳۵).^۱ در جایی دیگر، گزارش قرآن نشان می‌دهد که یهود و نصاری سعی داشتند تا انبیاء الهی را یهودی یا نصرانی خوانده و از این راه برای

۱. وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ.

خویش منزلتی دست‌وپا کنند. آنها حقایق الهی را آگاهانه، پنهان می‌ساختند؛ از این رو، در قرآن کریم این منش آنها نکوهش شده است (بقره/۱۴۰).^۱ آنها خود را فرزندانِ خداوند و دوستانِ او (یا برخورداران از اقبال و منزلت) می‌پنداشتند. آیین نگرش و منش یهودیان بر اندیشه و بینش گروهی اعرابِ ساده‌اندیش نسبت به یهود اثر گذارده بود؛ از این رو، آنان را مرجع پاسخ‌گویی به مسائل و مشکلات و منبع دریافت معارف و گاه صدور حکم یا تعیین تکلیف خویش می‌پنداشتند (دروزه، ۱۹۶۶م، ص ۴۱).

پس از ظهور هر پیامبری، یکی از حقوق مسلم مردم آن زمانه، طرح پرسش‌هایی برای تصدیق یا تکذیب نبوت وی است؛ از این رو، اقشار مختلف جزیره العرب گاه برای پرسش از رسول خدا (ص) با یهودیان مشورت می‌کردند. برای نمونه، سیوطی (۹۱۱ق) نقل کرده که مشرکانِ مکه، نضر بن حارث و عقبه بن ابی‌معیط را برای شناخت پیامبر (ص) و صفاتش به سوی احبار یهود فرستادند (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲۱۰). در بخشی از آیات قرآن، خداوند از حقیقت‌پوشی اهل کتاب پس از آگاهی و شناخت حق، سخن به میان آورده است: «أَفَتَطْمَعُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ».^۳ همچنین در سوره نمل (۴۸ سوره نازله) آمده: «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَتُّصُّ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ» (نمل/۷۶) بر این اساس و بر پایه برخی گزارش‌های تاریخی، باید گفت: دستاورد پرسش‌های حقیقت‌جویانه یهود، همواره به تایید (تصدیق) حقایق رسول خدا (ص) و دین آن حضرت ختم نشده، بلکه گاه بدون هیچ اثری پایان‌یافته است.

در آیاتی چند از قرآن کریم به لجاجت اکثر بنی‌اسرائیل، حرص، سرکشی و ناسازگاری گفتار و رفتار آنان با یکدیگر اشاره شده است (برای آگاهی بیشتر نک: دروزه، ۱۹۶۶م، صص ۲۰-۲۲).

۱. أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَالْأَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا أَوْ نَصَارَىٰ قُلْ أَأَنْتُمْ أَعْلَمُ أَمْ اللَّهُ وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةَ عِنْدِهِ مِنَ اللَّهِ وَ مَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ.

۲. وَ قَالَتِ الْيَهُودُ وَ النَّصَارَىٰ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَ أَحِبَّاؤُهُ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَ لِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَيْنَهُمَا وَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ (مائده/۱۸)

۳. آیا طمع دارید که اینان به شما ایمان آورند با اینکه طائفه‌ای از ایشان کلام خدا را می‌شنیدند و سپس با علم بدان و با اینکه آن را می‌شناختند تحریفش می‌کردند (بقره/۷۵)

پرسش‌گری، در آمدی بر روشن‌گری است و از یک سو می‌تواند راهی برای دست‌یابی به حقایق و از سوی دیگر، می‌تواند دستاویزی برای بهانه‌جویی، تمسخر و استهزاء باشد. یهودیان نیز صرف نظر از شناخت پیامبر (ص)، که به تصریح قرآن او را همچون فرزندان خویش می‌شناختند^۱، این حق را داشتند که برای آگاهی از حقایق رسول خدا (ص) پرسش‌هایی را از او بپرسند. اهداف پرسش‌های یهودیان را می‌توان در عناوین زیر پی گرفت:

۵-۲-۱. طلب فهم و آگاهی

گاه، دغدغه پرسش‌گر، «طلب فهم و آگاهی» است. با توجه به ویژگی غالبی یهود (بهانه‌جویی، جهل و دشمنی با مسلمانان)^۲ انتظار آن است که در بین اهداف پرسش‌گری، «طلب فهم و آگاهی» سهم کمتری را به خویش اختصاص دهد. آمار برآمده از این پژوهش، این فرضیه را قوت می‌بخشد؛ زیرا، از میان ۴۰ پرسش یهودیان، با نگاهی خوش‌بینانه، تنها ۱۰ پرسش با هدف فهم و یادگیری مطرح شده است. کلینی (۳۲۹ق) در روایتی، به نمونه‌ای از حقیقت‌جویی برخی از آنها اشاره کرده است:

فردی یهودی به نام سَبَّحْتُ نزد رسول خدا (ص) آمد و گفت: ای رسول خدا! آمده‌ام تا درباره پروردگارت از تو سؤال کنم. اگر پاسخ سؤال مرا دادی، می‌پذیرم، وگرنه برمی‌گردم. آن حضرت فرمود: هر چه خواهی بپرس. گفت: پروردگارت کجاست؟ فرمود: او در همه جا است و به مکانی، محدود نیست، گفت: خدا چگونه است؟ فرمود: چگونه توانم پروردگارم را به چگونگی توصیف کنم، در صورتی که چگونگی، مخلوقست و خدا به مخلوقش توصیف نشود. گفت: از کجا بدانیم تو پیغمبر خدایی؟ چون این را گفت، سنگ‌ها و هر چیزی که اطرافش بود به زبان عربی گویا گفتند: ای «سَبَّحْتُ» او فرستاده خداست. سَبَّحْتُ گفت: تاکنون حقیقتی

۱. الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ وَإِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (بقره/۱۴۶)

الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ (انعام/۲۰)

۲. «إِنَّكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ» (اعراف/۱۳۸) و «فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ» (بقره/۱۴۶)، (مائده/۴۹ و ۷۰) و

(انعام/۹۱).

روشن‌تر از این ندیده‌ام. سپس گفت: گواهم که معبودی جز خدا نیست و تو فرستاده او هستی (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۹۴).

۲-۲-۵. آزمودن رسول خدا (ص)

از دیگر هدف‌های یهود در پرسش‌گری، می‌توان به «آزمودن رسول خدا (ص)» اشاره نمود. شمار اندک پرسش‌هایی از این دست را می‌توان این‌گونه تحلیل نمود که این گروه از یهودیان به واسطه بشارت‌های دریافتی از رسولانشان، در اصل رسالت حضرت محمد (ص) تردیدی نداشتند، بلکه هدفشان شناسایی رسول الهی بوده است. این حقیقت، هم در قرآن کریم^۱، هم از سوی خود آن حضرت (ابن‌هشام، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۱۰؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۱۵، ص ۱۹۸؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲۰۲) و هم از جانب یاران رسول خدا (ص) (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۵۲) و حتی خود یهودیان به‌روشنی تبیین شده است (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۶، صص ۳۱۶ - ۳۱۹).

۳-۲-۵. دروغ‌گویی و تکذیب حقایق

دروغ‌گویی صفتی مذموم و از نشانه‌های نفاق برشمرده شده است. این صفت، از شاخص‌های آشکار یهودیان بوده است. دروغ‌بستن بر خداوند، انبیا، صالحان و دیگر امت‌ها، در سیره یهودیان گزارش شده است. قرآن کریم به سیاه‌های از دروغ‌های آنان در آیات مختلف اشاره کرده است (آل‌عمران/۷۵، ۷۸، ۹۳، ۹۵، ۱۸۳، ۱۸۴؛ نساء/۴۹ و ۵۱). یهودیان با اهدافی گوناگون همچون: کتمان حق و بازداشتن مردم از راه خدا، گمراه‌سازی و فریب عوام الناس، به‌گونه‌ای مشهود دروغ می‌گفتند؛ برای نمونه، در منابع تفسیری ذیل آیه ۹۳ سوره آل‌عمران^۲ آمده است:

«رسول خدا از یهودیان پرسیدند: آن چیزی که اسرائیل به خود حرام نمود چه بود؟ گفتند: آن چیزی که تورات برای تحریم آن نازل گشت را حرام نمود. سپس خداوند به محمد(ص) فرمود: «قُلْ فَأَتُوا بِالتَّوْرَةِ» تا آنجا که فرمود «هم الظالمون».

۱. بقره/۱۴۶؛ انعام/۲۰؛ اعراف/۱۵۷ و صف/۶.

۲. كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنزَلَ التَّوْرَةُ قُلْ فَأَتُوا بِالتَّوْرَةِ فَأَتَوْهَا إِنَّ كُنتُمْ صَادِقِينَ (آل‌عمران/۹۳)

پس، یهودیان تکذیب کردند و تهمت‌ها زدند که چنین سخنی در تورات نازل نشده است (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۴؛ آندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۴۷۲؛ ابن حجر، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۷۱۵).

در گزارشی دیگر آمده:

«ابوروق و کلبی گفتند: این آیه هنگامی نازل شد که رسول خدا (ص) فرمود: من بر آئین ابراهیم هستم. یهودیان گفتند: چگونه [این حرف صحیح است]؟ درحالی‌که تو گوشت و شیر شتران را می‌خوری؟ پیامبر (ص) فرمود: این‌ها در آیین ابراهیم (ع) حلال بوده است، پس ما نیز آنها را حلال می‌دانیم. یهودیان گفتند: هر آنچه امروزه ما حرام می‌شماریم، آن نزد نوح و ابراهیم حرام بوده، تا آنکه به زمان ما رسیده است. پس از این گفت‌وگو خداوند متعال، در تکذیب آنان آیه «كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ...» را نازل فرمود» (ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۱۱۲؛ بغوی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۳۲۶؛ نسفی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۶).

این دو روایت به صراحت به دروغ‌گویی یهودیان در انکار حق و مخالفت با رسول خدا (ص) در بخشی از پرسش‌هایشان اشاره دارد.

۵-۲-۴. تحریف حقایق

تاریخ یهود با جلوه‌هایی روشن، از تحریف‌گری همراه است. در پاره‌ای آیات قرآن کریم به‌هنگام یادکرد بنی‌اسرائیل، از این سیره ایشان سخن به میان آمده است.^۱ فعل «يُحَرِّفُونَ» چهار مرتبه در قرآن کریم تکرار شده (بقره/۷۵؛ نساء/۶۴؛ مائده/۱۳ و ۴۱) که در همه موارد، به گزارش رفتار امت یهود اشاره دارد. تحریف‌گری یهود هم در اصول دین و هم در فروع و احکام الهی صورت گرفته است (بقره/۵۸ و ۵۹). خداوند متعال نیز با هدف عقوبت آنان، حلال‌هایی را بر ایشان حرام کرد (انعام/۱۴۶).^۲

۱. افْتَطَمُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (بقره/۷۵).

۲. در روایتی از رسول خدا (ص) آمده: «لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ حُرِّمَتْ عَلَيْهِمُ الشُّحُومُ» (احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۵؛ دارمی، ۱۳۴۹ق، ج ۱۲، ص ۱۱۵؛ بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص ۴۰).

گزارش‌های روایی و تاریخی روشن‌گر آن است که در پرسش‌های یهود، «تحریف حقایق»، یا عامل پرسش‌گری بوده یا هدف آن. برای نمونه، در روایتی آمده:

«یهود بر رسول‌الله (ص) وارد شدند و از خلقت آسمانها و زمین پرسیدند. رسول خدا (ص) فرمود: خداوند زمین را در روز شنبه و یکشنبه خلق کرد و کوه‌ها را در روز سه‌شنبه و درخت و آب را در روز چهارشنبه و آسمان را در روز پنجشنبه و ستارگان و خورشید و ماه را در روز جمعه آفرید. سپس یهودیان گفتند: یا محمد! پس از آن، چه کرد؟ گفت: سپس بر عرش استیلا یافت. گفتند: پاسخ را کامل کن [و بگو]: سپس استراحت کرد. رسول خدا (ص) به خشم آمد، سپس بر وی نازل شد: *وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ فَاصْبِرْ* علی ما یقولون» (حاکم نیشابوری، ۴۳۵ق، ج ۵، ص ۷؛ واحدی نیشابوری، ۱۳۱۹ق، ص ۲۶۶؛ فتال نیشابوری، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۳۹۴؛ مجلسی ۱۴۰۳ق، ج ۵۴، ص ۲۱۰).

یهودیان، با توجه به نص صریح کتاب آسمانی‌شان «تورات»، از ادوار خلقت آسمانها و زمین کاملاً آگاه بوده‌اند (عهد عتیق، سفر پیدایش، ۲، ص ۲ و ۲، ص ۳)؛ از این رو، می‌توان احتمال داد که هدف اصلی آنها از طرح این پرسش، تحریف حقایق بوده است. گاه، هدف از پرسش، تحریف آیات الهی بوده است. برای هر انسان خردمند و آگاهی‌جای بسی پرسش و درنگ است که چگونه قومی این با چنین پیشینه‌ای تاریخی و برخورداری از الطاف مادی و معنوی (ظهور انبیاء مختلف و رسولان هدایتگر) این‌گونه با آیات الهی به ستیز برخاسته‌اند؟ در پاره‌ای گزارش‌های موجود، بر این حقیقت تصریح شده است:

ابوهریره گوید: گروهی از راهبان یهود، هنگام ورود رسول خدا (ص) به مدینه در خانه مدراس گرد آمدند و مردی از آنان، پس از ازدواج، با یک زن یهودی متأهل زنا کرد. گفتند: این مرد و این زن را نزد محمد (ص) ببرید و از او بپرسید که حکمشان چیست؟ و حکم آن دو را بدو بسپارید. چنانچه درباره آنها به «تحمیم»^۱ حکم کرد، پس از او پیروی کن که او پادشاه است و اگر به سنگسار کردن حکم

۱. تازیانه زدن با طنابی از الیاف آغشته به قیر و سیاه‌نمودن صورت مجرم و نشاندن وارونه او بر پشت الاغ.

کرد، از او برحذر باشید که آنچه دارید، از شما نستاند» (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۳۰۰؛ ابن‌هشام، ۳۸۳ق، ج ۲، ص ۴۵۰؛ طبری، ۴۰۳ق، ج ۶، ص ۱۴۹؛ واحدی نیشابوری، ۱۳۸۹ق، صص ۱۹۹-۲۰۰؛ ابن‌کثیر، ۴۰۸ق، ج ۶، ص ۱۹۶ و ابن‌حجر، ۳۷۹ق، ج ۱۲، ص ۱۵۰).

گزارش ابوهریره نشان می‌دهد که یهود به‌رغم آگاهی از حکم زناي مُحصِنه (یعنی: رجم)، با هدف مشاهده نحوه داوری رسول خدا (ص) در این زمینه، از آن حضرت در این مسأله پرسش کردند و انتظار داشتند تا ایشان، ضمن تحریف حقایق، حکمی شبیه حکم آنها در این باره صادر کند.

۵-۲-۵. جهل (نابخردی)

وصف نابخردی از اوصافی است که در پاره‌ای گنش‌های گفتاری و رفتاری یهودیان به‌چشم می‌خورد. خداوند متعال در سوره اعراف از سرگذشت بنی‌اسرائیل پس از پیروزی بر فرعونیان سخن گفته که چگونه پس از گذشتن از رود نیل و با مشاهده گرنش مصریان در برابر بت‌ها، به‌یکباره تمام آن معجزات پیشین پیامبرشان را از یاد برده و از سر نابخردی از پیامبرشان درخواست خدایی از جنس خدای مصریان نمودند. در این هنگام بود که حضرت موسی (ع)، آنان را به وصف «جهل» یا نابخردی ستود.^۱ بشرپنداری خداوند متعال و سخن از نیاز خداوند به استراحت، نمودی دیگر از نابخردی یهود و تصویر نادرستی است که از پروردگار جهانیان در ذهن داشتند.

کاوش در منابع تفسیری، تاریخی و روایی نیز نشان می‌دهد که پاره‌ای از پرسش‌های یهودیان از روی «جهل» بوده است (برای نمونه، رک: طبری، ۴۰۳ق، ج ۲۴، ص ۱۱۸؛ ابن‌کثیر، ۴۱۲ق، ج ۴، ص ۱۰۲؛ سیوطی، ۴۰۴ق، ج ۵، ص ۳۶۰؛ طبری، ۳۸۷ق، ج ۱، ص ۱۴).

۶-۲-۵. لجاجت هواپرستانه و سر باززدن از پذیرش حق

هواپرستی و روی‌گردانی از هدایت الهی، همواره یکی از آفات گریبان‌گیر انسان‌ها در راه حق

۱. وَ جَاوَرْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ (اعراف/۱۳۸)

است. در قرآن کریم به هنگام یادکرد سرگذشت قوم نوح (ع) به رفتار گروهی از سرمایه‌داران وابسته به قدرت (مَلَأَ) اشاره شده که چگونه در برابر دعوت الهی ایستاده و مردم را از پذیرش دعوت حق دور می‌ساختند. آنان نوح (ع) را بشری همچون خود می‌پنداشتند که سودای برتری‌جویی در سر دارد. همچنین با طرح این پندار که فرستادگان الهی بایست از میان فرشتگان انتخاب می‌شدند و یا آنکه، سخنان نوح را در گفته‌ها و آثار پیشینیان نمی‌یابند، رسالت او را برناتفتند.^۱ در دیگر آیات قرآن نیز از کفر مردمان در برابر دعوت الهی و عدم پذیرش فرستاده‌ای بشری از سوی خداوند سخن به میان آمده است.^۲ بی‌شک یکی از دلایل این حق‌ستیزی و هدایت‌گریزی، هواپرستی و راحت‌طلبی بوده است. بنی‌اسرائیل نیز از این گرایش‌ها و رفتارها مستثنا نبوده‌اند. بررسی تاریخچه این قوم و عملکردشان در برابر دعوت انبیاء الهی، گویای این حقیقت است.^۳ لجاجت آنان در پذیرش حق، در قرآن و روایات به تصویر کشیده شده است. برای نمونه، در ماجرای ذبح گوساله توسط آنان در سوره بقره، بهانه‌جویی‌ها و مسئولیت‌گریزی‌شان مشهود است.^۴ خداوند کریم در آیات ۴۰ تا ۴۴ سوره بقره، روحیه حق‌ناپذیری یهودیان را به تصویر کشیده است. به تصریح دیگر آیات قرآن کریم، یهودیان در هواپرستی و جدال با انبیای الهی شه‌راند (بقره/۴۱، ۸۷ و ۱۴۵؛ مائده/۴۹ و ۷۰؛ انعام/۹۱).

گزارش‌های تاریخی، نیز به‌روشنی گواهِ این مسئله است. برای نمونه، یهودیان، پیامبر اسلام (ص) را در پرسش از حقیقت «روح» به چالش کشیدند. آنها پیش از رویارویی با رسول خدا (ص)، نخست، از گروهی مشرکان مکه خواستند تا از آن حضرت سه پرسش داشته باشند و گفتند:

۱. فَاَلَمْ نَكْفُرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آيَاتِنَا الْأُولَى (مؤمنون/۲۴)

۲. إِذْ جَاءَهُمُ الرَّسُولُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (فصلت/۱۴)

۳. محسن بن محمد بن عبدالناظر در اثر خویش، به تفصیل پرده‌هایی از عناد و لجاجت یهود را در طرح برخی پرسش‌ها از رسول خدا (ص) را به تصویر کشیده است (محسن بن محمد بن عبدالناظر، ۱۴۰۹ق، ص ۱۱).

۴. وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَذْبُحُوا بَقَرَةً قَالُوا أَتَتَّخِذُنَا هُرُوقًا قَالَ أَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ - قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانَ بَيْنَ ذَلِكُمْ فَافْعَلُوا مَا تَأْمُرُونَ... (۷۳-۶۷)

اگر او به همه آنها پاسخ بدهد یا هیچ‌یک را پاسخ ندهد فرستاده الهی نیست، اما اگر برخی را پاسخ دهد و برخی دیگر را وانهد، پیامبری است الهی (نیشابوری، ۱۳۸۹ق، ص ۱۹۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۱۳۰). با آنکه به خواست الهی، پیامبر اسلام (ص) از این رخداد، سربلند بیرون آمدند و یهودیان، حق را شناختند، اما پس از این ماجرا، بار دیگر موضوع «روح» را مطرح نموده و به‌طور مستقیم از رسول خدا (ص) درباره حقیقت آن پرسش کردند (نیشابوری، ۱۳۸۹ق، ص ۱۹۷؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۵۸ و با اندکی تغییر: بخاری، ۱۴۰۱ق، ج ۸، ص ۱۴۴؛ احمد بن حنبل، ۱۴۱۶ق، ج ۱، صص ۳۸۹ - ۴۴۴).

نکته درخور توجه دیگر، ترس برخی یهودیان از پاسخ‌های رسول خدا (ص) است. آنان می‌دانستند که پیامبر اسلام حق را نمایان خواهد ساخت؛ از این رو، در این جریان، به هم‌کیشان خویش گفتند: «لا تَسْأَلُوهُ فَيَسْتَقْبِلْكُمْ بِمَا تَكْرَهُونَ» (از او چیزی نپرسید؛ زیرا، پاسخی ناخوشایند به شما خواهد داد). با این همه، یهودیان نه تنها ایمان نیاوردند، بلکه پرسش جدیدی را آغاز کردند و بار دیگر، راه جدال و گریز از حق را در پیش گرفتند.

از دیگر اهداف یهودیان در پرسش‌گری، می‌توان به: تمسخر، جدال، گمراه‌سازی، دسیسه‌چینی، تحریف حقایق و... اشاره نمود.

لازم به ذکر است که یهودیان در پاره‌ای موارد، با شنیدن پاسخ رسول خدا (ص)، به دو گونه فردی یا گروهی اسلام آورده‌اند. در این میان، از احباری یاد شده که با صفای باطن و آغوش باز، پذیرای حق بودند (سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۲، ص ۱۸۰، سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۲؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۶، ص ۲۷۶). از اسلام‌آوران یهودی می‌توان به عبدالله بن سلّام، جریجره الیهودی، میمون بن یامین، ثعلبه بن سعیه، اُسَید بن سعیه، اُسَد بن عبید و سُبَّخْت اشاره کرد.

چنانچه جامعه یهود را به احبار و مردم عادی تقسیم کنیم، با جست و جو در متون تاریخی، روایی و تفسیری می‌توان به این مهم دست یافت که احبار یهود در بیشتر زمان‌ها به لجاجت می‌پرداختند و افزون بر حق‌ناپذیری، با فتاوا و تهمت‌های ناروا مردم هدایت‌یافته را می‌آزردند (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۷۱). این حقیقت، با اندکی تغییر در منابع شیعی نیز آمده است (طوسی، ۱۳۸۹ق، ج ۲، ص ۵۶۳، طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۳۶۶).

گاه یهودیان، برای حفظ قدرت و ریاست خویش به عناد و دسیسه‌چینی دست می‌زدند (نیشابوری، ۱۳۸۹ق، ص ۲۳۰، سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۱۶۹، ابن حجر، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۴۱۹). عوام مردم یهود نیز در پی تقلید کورکورانه از عالمان معاند و بی‌بصیر به گمراهی و هلاکت خویش دامن می‌زدند (ابن هشام، ۱۳۸۳ق، ج ۲، ص ۴۰۷؛ طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص ۳۷۰؛ بیهقی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۳۵۶). این گمراهی گاه، تا بدانجا پیش می‌رفت که حق را انکار می‌کردند و آن را به سخره می‌گرفتند (طبری، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۲۷۵؛ طوسی، ۱۳۸۹ق، ج ۳، ص ۷۷).

۶. سیره تمدن‌ساز^۱ رسول خدا (ص) در تعامل با اهل کتاب

ظهور تمدن‌ها تابع قواعد اگر، پس (و یا شرطیه) می‌باشد. به عنوان مثال، جغرافیای مناسب، ثروت، دسترسی به منابع، مسئولیت، جدیت، تربیت و استراتژی، کلیات قواعد تمدن‌سازی را دربر می‌گیرند. تمدن‌ها عموماً تابع اقداماتی است که انسان‌های جدی با جهان‌بینی روشن و کاربردی مجهز به سلاح زمان انجام می‌دهند. تمدن با کار جمعی، منطق جمعی اجماع‌نظر نخبگان و ظهور تشکل اجتماعی شکل می‌گیرد... هر تمدنی را قشر یا اقشار خاصی بنا کرده‌اند. عامه مردم تمدن نمی‌سازند. عامه مردم ابتدا در جریان تمدن‌سازی قرار می‌گیرند و سپس مصرف‌کنندگان محصولات کمی و کیفی آن می‌شوند. تمدن‌ها را نخبگان می‌سازند. انسان‌های بلندپرواز، عظیم و پرجوش و خروش با تفکر روشی و فرایندی و با اعتقاد به آینده و با دقت و ظرافت و استراتژی، به چنین کاری سهمگین مبادرت می‌ورزند. پیامبر اسلام و اصحابی که نزد او پرورش یافتند، تفکری نوین و روش‌هایی جدید در دوره جاهلیت زمان خود ایجاد کردند. اندیشه اسلامی، مجری و مجریانی جدی می‌طلبید. تربیت‌های روزمره و طرح قواعد مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی با امکانات و روش‌های آن زمان، حکایت از کوشش‌های وسیع و عمیق برای ایجاد تمدن اسلامی می‌کند. از شیوه ذکرگفتن و عبادت‌کردن تا نوع تربیت فرزند، تا روش‌های تعدیل درآمد، تا نوع برخورد با دوست و دشمن و تا مکانیسم‌های حفظ منافع داخلی و خارجی، تاریخ زندگی پیامبر

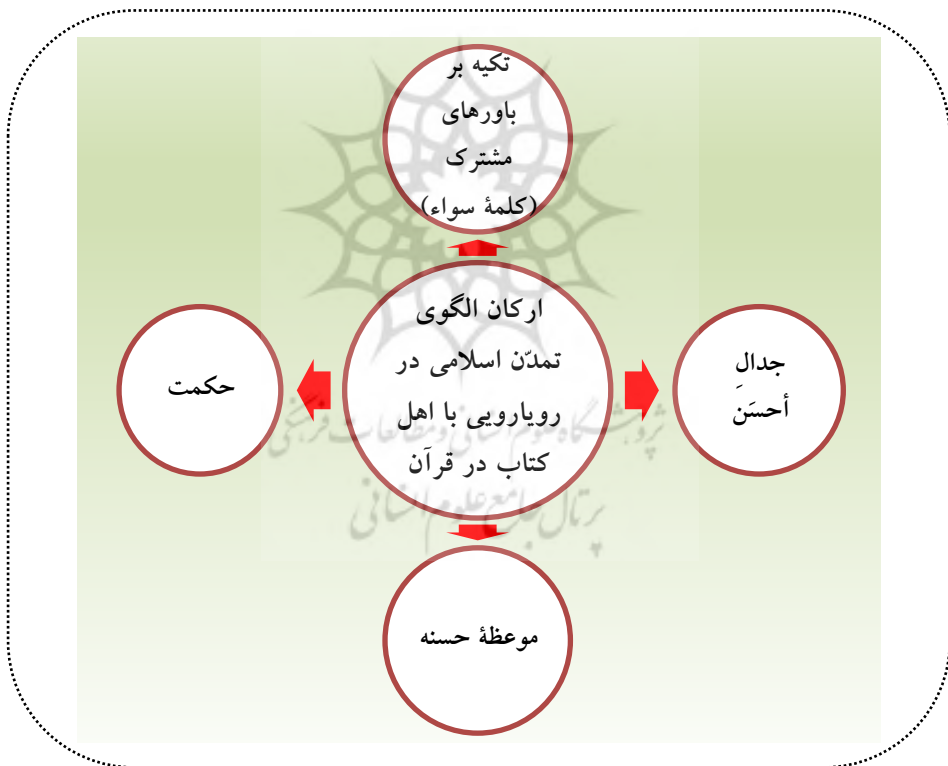
---

۱. عبدالرحمان حسن حبّکه میدانی، برای بنیان‌نهادن راسخ تمدن اسلامی، ابزارهایی را لازم شمرده و هریک را به تفصیل و از زوایای گوناگون به بحث نهاده است؛ ابزارهایی چون: ۱. تعلیم و تعلم ۲. همسان‌سازی علم با عمل ۳. تربیت ۴. جدال احسن ۵. برپاسازی احکام اسلامی ۶. جهاد در راه خدا (حبّکه میدانی، ۱۴۱۸ق، صص ۲۶۹-۴۳۰)

اسلام (ص) را رقم می‌زند (گروهی از نویسندگان^۱، ۱۳۷۳ش، صص ۳۱-۳۴ «با اندکی تلخیص»).

خداوند حکیم در قرآن، رسول خدا (ص) را کانون و سرچشمه «رحمت» برای همه جهانیان خوانده است: «وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (انبیاء/۱۰۷). آشکارترین نمود این رحمت که خود، لطفی است الهی، به تصریح قرآن، در نرم‌خویی و سیره نیکوی آن حضرت هویدا است: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لُنتَ لَهُمْ». در یکایک آیات فوق، رسول مهرآیین الهی حضرت محمد (ص) مخاطب پیام الهی هستند؛ از این رو، رفتار عملی آن حضرت در رویارویی با اهل کتاب، الگوی قرآنی تمدن‌ساز در تعامل حکیمانه با اهل کتاب به‌شمار می‌رود؛ الگویی مبتنی بر چهار رکن محوری: ۱. تکیه بر باورهای مشترک (کلمه سوا). ۲. جدال احسن. ۳. حکمت. ۴. موعظه حسنه

نمودار الگوی تمدنی رویارویی با اهل کتاب بر مبنای قرآن

۱. مقاله «قواعد تمدن‌سازی و آینده تمدن اسلامی»، اثر محمود سریع‌القلم.

این الگوی تمدن‌ساز، در سیره عملی آن حضرت نیز به‌گسترده‌گی گزارش شده است. الگوی قرآنی فوق، به‌رغم آن بیان شده که در برخی آیات قرآن، از «یهود» در کنار مشرکان، با عنوان ستیزه‌جوترین دشمنان اهل ایمان یاد شده است: «لَتَجِدَنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ آمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا...» (مانده/۸۲) نتیجه آنکه، با دوست یا دشمن، هم‌کیش یا غیر هم‌کیش، بایستی بر مبنای مدل فوق تعامل نمود.

محمد حَمِيدُ اللَّهِ در مجموعه الوثائق السياسية که دربردارنده نامه‌ها و پیمان‌نامه‌های رسول خدا (ص) با سران قبایل عرب و نیز پادشاهان و رهبران کشورهای همسایه است، متن پیمان‌نامه رسول خدا (ص) با مردمان قبایل مختلف عرب در مدینه را گزارش کرده است. در فرازی از این پیمان‌نامه، آن حضرت، آرامش و امنیت یهودیان را به شرط همراهی در پایبندی به پیمان، تضمین نموده است.^۱

یکی از جلوه‌های آشکار تقابل الگو و تمدن‌ساز رسول خدا (ص) با یهودیان را می‌توان در اصلاح رفتار همسرش عایشه با یهودیان مشاهده نمود. بر پایه آنچه در منابع روایی و تاریخی آمده، عایشه پس از آگاهی از هدف یهودیان در تحقیر و تمسخر رسول خدا (ص) به شدت آنان را به باد انتقاد و لعنت گرفت. رسول خدا (ص) با مشاهده از این رفتار، او را به مدارا، نرم‌خویی و فرونشاندن غضبش فراخوانده و این‌گونه رفتار سنجیده را از بایسته‌های اخلاقی- رفتاری مسلمانان شمردند. بیان آن حضرت در دعوت عایشه به آرامش و مدارا در برخورد با یهودیان، در منابع روایی - تاریخی گزارش شده است (محسن بن محمد بن عبدالناظر، ۱۴۰۹ق، صص ۸۶-۸۹).

آشکارترین نمود سیره رسول خدا (ص) را می‌توان در سیره قولی و عملی آن حضرت، ره گرفت. روایتی از آن حضرت در منابع حدیثی فریقین نقل شده مبنی بر اینکه «الَّذِينَ نُصِيحَةُ قِيلَ: لِمَنْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: لِلَّهِ وَرَسُولِهِ وَلِكِتَابِهِ، وَلِلْأُمَّةِ فِي الدِّينِ، وَ لِجَمَاعَةِ الْمُسْلِمِينَ.» (ابن زنجویه، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۵۱؛ طبرانی، ۱۳۹۸ق، ج ۲، صص ۵۲ - ۵۱؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۸۴) بر پایه روایت یادشده، دین، همان خیرخواهی همه‌جانبه است. بی‌شک، رسول مهرآیین الهی حتی برای یهودیان نیز خیرخواهی دارد و سیره قولی و فعلی او با آنها سرتاسر آکنده از این راهبرد تمدنی

۱. «...و آتاه من تبعنا من اليهود فإن له النصر و الأسوة غیر مظلومین و لا متناصر علیهم...» (حمید الله، ۱۴۰۷ق، ص ۶۰).

است. همین سیره، اسلام‌آوری برخی یهودیان شناخته‌شده را در پی داشته است.

بر پایه گزارش ابن حجر عسقلانی (۸۵۲ ق)، عبدالله بن سلّام از یهودیان بنی‌فیتقاع با دیدن چهره حضرت و سیره گفتاری و رفتاری او، اسلام آورد (ابن‌کثیر، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص ۲۹۴؛ ابن حجر عسقلانی، ۴۳۳ق، ص ۸۸۹). بنا بر گزارش ابن‌هشام، او از عالمان دین یهود بود و اذعان داشت که با شنیدن نام و یاد رسول خدا (ص)، اسم، اوصاف و زمان ظهور آن حضرت را آن‌گونه یافته که از پیش [و با تکیه بر دانسته‌های دینی خود] انتظار داشته است (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۳). در برخی گزارش‌های تاریخی از مخالفت او با دیگر یهودیان و اسلام‌آوری به رسول خدا (ص) سخن به میان آمده است (ابن‌کثیر، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص ۲۹۵).

گزارش‌های تاریخی، حاکی از دعوت عمومی یهودیان مدینه از رسول خدا (ص) به دین اسلام است. در این میان برخی همچون ابن‌سلّام حق را پذیرفته و اسلام آوردند، اما برخی همچون حئی بن أخطب، کعب بن اسد (بزرگ قبیله بنی‌قریظه) از پذیرش آیین اسلام سر باز زده و بر آیین پدران خویش پای فشردند. بر پایه برخی گزارش‌ها، گروهی از یهودیان، آن حضرت را به ترک اسلام و پذیرش آیین خویش فراخواندند (ابن‌هشام، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۲۰؛ ابن‌کثیر، ۱۳۹۶ق، ج ۲، ص ۲۹۵ به بعد).

سیره مداراگونه و نرمش رسول خدا (ص) با یهودیان تا بدانجا بوده که برخی خاورشناسان همچون کارل بروکلمان (۱۹۵۶م)^۱ این مدارا و نرم‌خویی را نشانه تقلید رسول خدا (ص) از یهودیان در برخی باورهای آیینی‌شان خوانده یا بر آن بوده که آن حضرت، پس از حضور در مدینه، از رهگذر هم‌سویی در برخی احکام با یهودیان (همچون تعیین قبله و...)، به دنبال جذب ایشان و عضوگیری از میان آنها بوده است (بروکلمان، ۱۹۶۸م، صص ۴۶-۴۷؛ النجمیل، ۱۴۲۲ق، ص ۵۱). بروکلمان بر این احتمال پای فشرده که هدف هجرت رسول خدا (ص) به مدینه، مسلمان ساختن یهودیان بوده است (بروکلمان، ۱۹۶۸م، ص ۴۶).

بی‌شک سخن بروکلمان، پنداری سست و بی‌پایه است؛ چه، چنانچه رسول خدا (ص) در پی یارگیری از یهودیان بود، پیشتر در مکه که جبهه اسلام در غربت و تنگنای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی قرار داشت، بدین امر کشش یافته و برای خروج از بحران، با سران یهود در مدینه دیدار

.....
1 . Carl Brockelmann

کرده و از آنان یاری می‌گرفت یا با آنها پیمان می‌بست. از این گذشته، در سوره‌های آغازین مدنی (همچون بقره و آل‌عمران) به گستردگی، از تخطئه باورها، گفتارها و رفتارهای یهودیان سخن به میان آمده و این با انگاره ادعاشده از سوی بروکلیمان در کوشش رسول خدا (ص) برای نیروگیری از یهودیان هیچ سنخیتی ندارد.

تمدن اسلامی با بعثت رسول خدا (ص) و هجرت ایشان به مدینه شکل گرفت (الویری و کریم‌زاده، ۱۴۰۱ش، ص ۳۶). از نمودهای سیره تمدن‌ساز رسول خدا (ص) می‌توان در جنگ خیبر به چشم دید. هنگامی که یهودیان از آن حضرت خواستند تا برگه‌نوشته‌های تورات رسیده به دست مسلمانان در آن نبرد را به آنها بازگرداند، آن حضرت دستور داد تا آن نوشته‌های سرتاسر خرافه و تحریف را بدون هیچ قید و شرطی بدانها بازگردانند؛ با آنکه بسیاری از باورهای نادرست و گفتارها و رفتارهای ناشایست آنها، در این نوشتارهای دینی تحریف‌شده ریشه داشت (المرصفی، ۱۴۱۳ق، ج ۷، ص ۱۰۳). این دستور حضرت، از یک‌سو، نشانه دوری اسلام از هرگونه تعصب مذهبی یا توسل به زور در اثبات حقایق خویش است و از سوی دیگر، اثبات گر ناکارآمدی سیاست حذف و اجبار در پذیرش دین و اعتقاد به باورهای دینی است.

نتیجه‌گیری

دستاوردهای پژوهش حاضر نشان می‌دهد:

حضور یهودیان، چند سده پیش از ظهور دین اسلام و بعثت نبی خاتم (ص) در سرزمین وحی قطعی است؛ از این رو، در بررسی و تحلیل تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن دوران نباید از نقش‌آفرینی و اثرگذاری آنان چشم پوشید. یهودیان به واسطه چند سده هم‌زیستی اجتماعی با اعراب و مسلمانان، در بسیاری از تحولات فرهنگی و اجتماعی صدر اسلام نقش‌آفرین بودند و به سبب تبلیغ مکرر آیین خویش و نیز القای اندیشه خودبرتربینانه، گروهی از اعراب و مسلمانان ساده‌اندیش، برای افکار و سخنان یهود جایگاه و اعتبار قائل بودند. با توجه به قرائن تاریخی و تصریح برخی مورخان کهن، یکی از اهداف آنان در شبه‌جزیره عربستان، حضور در منطقه‌ای بوده که بر پایه مژده‌های مکرر انبیاء پیشین، محل ظهور پیامبر آخرالزمان و شکل‌گیری تمدن اسلامی بوده است.

پرسش‌های یهودیان از رسول خدا (ص) را می‌توان در چهار عرصه کلی پی گرفت: ۱. تاریخ پیشینیان و امت‌های گذشته ۲. اعتقادات ۳. احکام و مسائل شرعی ۴. مسائل مرتبط با علم تجربی. فزونی طرح پرسش‌های اعتقادی که ۷۲ درصد کل پرسش‌ها را تشکیل می‌دهد، نشان‌گر اهمیت این مسأله نزد یهودیان دارد. در ۲۹ پرسشی که در این زمینه به دست آمده، مسائلی همچون: ربوبیت خداوند، شرک، ایمان به انبیاء الهی، نشانه‌های نبوت، چیستی روح، معادشناسی، مطرح شده است. از آنجا که در دین یهودیت، احکام شرعی به گستردگی طرح شده، کوشیده‌اند تا با طرح پرسش‌هایی از رسول خدا (ص)، میزان انطباق پاسخ‌های نبی خاتم با آموزه‌های فقهی خویش را بسنجند. ماهیت پرسش‌های یهودیان در حوزه احکام را مباحثی همچون: رجم، حیض، أهله و... تشکیل می‌دهد. پرسش‌های علمی آنان نیز به ماهیت پدیده‌های طبیعی (رعد)، جنسیت جنین و... اختصاص داشته است. دلیل طرح پرسش‌های یهود از رسول خدا (ص) را می‌توان در شش عنوان دسته‌بندی کرد: ۱. طلب فهم و آگاهی ۲. آزمودن رسول خدا (ص) ۳. دروغ‌گویی و تکذیب حقایق ۴. تحریف حقایق ۵. جهل (نابخردی) ۶. لجاجت هواپرستانه و سر باززدن از پذیرش حق

الگوی تمدنی رسول خدا (ص) در پاسخ به پرسش‌های یهودیان نشان‌دهنده رویکرد پاسخ‌گویانه تمدن اسلامی نسبت به پرسش‌ها و دغدغه‌های پیروان دیگر ادیان است. این رویکرد، از یک سو الگویی برای نحوه تعامل با صاحبان دیگر ادیان است و از سوی دیگر، حُسن یا سوء نیت آنان را در رویارویی با حقایق نمایان می‌سازد. به دیگر سخن، در آینه این پرسش و پاسخ‌ها، می‌توان دادوستدهای تمدنی در حوزه تعامل ادیان با یکدیگر را بازخوانی نمود. رفتار عملی آن حضرت در رویارویی با اهل کتاب، الگوی قرآنی تمدن‌ساز در تعامل حکیمانه با اهل کتاب به شمار می‌رود؛ الگویی مبتنی بر چهار رکن محوری: ۱. تکیه بر باورهای مشترک (کلمه سواء) ۲. جدال احسن ۳. حکمت ۴. موعظه حسنه

نگاهی به اسناد و گزارش‌های تاریخی نشان از آن دارد که رسول خدا (ص) در پاسخ به پرسش‌های یهودیان، نخست، «تکیه بر باورهای مشترک» را در پیش گرفته است. چنانچه این سازوکار قرآنی راهگشا نبود، از جدال احسن (یعنی: تکیه بر مقدمات معقول مقبول) بهره می‌گرفت. سرتاسر سیره آن حضرت، مبتنی بر حکمت و موعظه حسنه بود. به دیگر سخن، «حکمت» و «موعظه حسنه»، سیره ذاتی آن حضرت در هرگونه تعاملی، از جمله گفت‌وگو با

یهودیان را تشکیل می‌داد. با این وصف، الگوی تمدن‌ساز یادشده در روزگار کنونی نیز می‌تواند در تعامل با پیروان دیگر ادیان، از جمله یهودیان مورد توجه قرار گیرد.

منابع

- قرآن کریم.
- قاموس کتاب مقدس (۲۰۰۲م)، بی‌جا: ایلام، سوم.
- آنڈلسی، عبدالحق بن غالب بن عطیہ (۱۴۲۲ق)، المَحْرَرُ الوَجِيزُ فِي تَفْسِيرِ الْكِتَابِ الْعَزِيزِ، تحقیق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن اثیر جَزْرِي (۱۴۱۵ق)، أَسَدُ الْغَابَةِ فِي مَعْرِفَةِ الصَّحَابَةِ، تحقیق: علی محمد معوض - عادل أحمد عبدالموجود، بیروت: دار الکتب العربی.
- ابن جوزی، جمال‌الدین عبدالرحمان بن علی (۱۴۰۷ق)، زَادُ الْمَسِيرِ فِي عِلْمِ التَّفْسِيرِ، تحقیق: محمد بن عبدالرحمان عبدالله، بیروت: دار الفکر.
- ----- (۱۴۱۲ق)، الْمُتَنْظِمُ فِي تَارِيخِ الْأُمَمِ وَالْمُلُوكِ، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۳۳ق)، الْإِصْبَاهُ فِي تَمْيِيزِ الصَّحَابَةِ، بیروت: المكتبة العصریه.
- ----- (۱۴۱۸ق)، الْعُجَابُ فِي بَيَانِ الْأَسْبَابِ، تحقیق: عبدالحکیم محمد الأنیس، دقام: دار ابن جوزی.
- ----- (۱۳۷۹ق)، فَتْحُ الْبَارِي، بیروت: دار المعرفه.
- ابن حمزه طوسی، محمد بن علی (۱۴۱۹ق)، الثَّاقِبُ فِي الْمَنَاقِبِ، تحقیق: نیل رضا غلوان، قم: انصاریان، سوم.
- ابن زَنْجَوِيَه، حمید بن مخلد (۱۴۲۸ق)، الْأَمْوَالُ، تحقیق: شاکر ذیب خوالده، بیروت: مرکز الملک فیصل للبحوث و الدراسات الإسلامیة، دوم.
- ابن سعد، محمد (۱۹۶۸م)، كِتَابُ الطَّبَقَاتِ الْكَبِيرِ، تحقیق: احسان عباس، بیروت: دارالصادر.

- ابن شُعبه حرَّانی، ابو محمد حسن بن علی (۱۴۰۴ق)، *تُحَفُّ الْعُقُولِ عَنِ آلِ الرَّسُولِ (ع)*، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الإسلامی، دوم.
- ابن کثیر دِمَشقی، اسماعیل بن عمر (۱۴۰۸ق)، *الْبِدَايَةُ وَ النِّهَايَةُ*، تحقیق: علی شیری، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- ----- (۱۴۱۲ق)، *تفسیر القرآن العظیم*، تحقیق: یوسف عبدالرحمان مرَّعَشَلِي، بیروت: دار المعرفه.
- ----- (۱۳۹۶ق)، *السیره النبویة*، تحقیق: مصطفی عبدالواحد، بیروت: دار المعرفه.
- ابن هشام، ابو محمد عبدالملک (۱۳۸۳ق)، *السیره النبویة*، تحقیق: محمد محیی‌الدین عبدالحمید، قاهره: مکتبه محمد علی صَبِيح و أولاده.
- ابوالحسین کاتب، اسحاق بن ابراهیم بن سلیمان (۱۳۸۷ق)، *البرهان فی وجوه البیان*، تحقیق: احمد مطلوب و خدیجة الحدیثی، بغداد: دانشگاه بغداد.
- ابواللیث سمرقندی، نصر بن محمد (۱۴۱۶ق)، *تفسیر السمرقندی*، تحقیق: مُجِب‌الدین ابوسعید عُمَر بن عَرَّامه العَمَرَوی، بیروت: دار الفکر.
- ابوحاتم رازی، احمد بن حَمْدان (۲۰۰۳م)، *أعلام النبوه*، بیروت: دارالساقی.
- احمد بن حنبل (۱۴۱۶ق)، *المسند*، شرح: احمد محمد شاکر، قاهره: دارالحديث.
- احمد علی مَجْدُوب (۱۴۱۷ق)، *المُسْتَوَظَنَاتُ الْيَهُودِيَّةُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ (ص)*، قاهره: الدار المصریة اللبنانیة.
- ازرقی، محمد بن عبدالله (۱۴۲۴ق)، *أخبار مكة و ما جاء فیها مِنَ الْأَثَارِ*، تحقیق: عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، بیروت، دار الأندلس.
- الویری، محسن و کریم‌زاده سورشجانی، شهناز (۱۴۰۱ش)، *تمدن نوین اسلامی و ویژگی‌های زبان تمدن‌ساز، دوفصلنامه علمی مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۵، ش ۲.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، *صحیح البخاری*، بیروت، دارالفکر.
- بردینی، عدنان احمد العبد (۱۴۳۱ق)، *عقائد اليهود مِن خِلالِ الْحِوَارِ مَعَ النَّبِيِّ (ص)*، غزّه: الجامعه الإسلامیة، پایان نامه کارشناسی ارشد.
- بُرُوكَلْمَان، کارل (۱۹۶۸م)، *تاریخ الشَّعُوبِ الْإِسْلَامِيَّةِ*، تحقیق: بنیة أمین فارس و منیر بعلبکی، بیروت، دار العلم للملایین.

- بَعُو، حسين بن مسعود (۱۴۰۷ق)، *مَعَالِمُ التَّنْزِيلِ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ*، تحقيق: خالد بن عبدالرحمان العكك و مروان سوار، بيروت، دارالمعرفة.
- بيهقي، احمد بن حسين (۱۴۰۵ق)، *دلائل النبوه و معرفة أحوال صاحب الشريعة*، تحقيق: عبدالمعطي قلنجي، بيروت، دارالكتب العلمية و دارالريان للتراث.
- ----- (۱۴۲۱ق)، *شعب الإيمان*، تصحيح: ابوهاجر محمد سعيد زغلول، بيروت، دارالكتب العلمية.
- نَعْلَبِي نيشابوري، ابواسحاق احمد بن محمد بن ابراهيم (۱۴۲۲ق)، *الكشف و البيان عن تفسير القرآن*، تحقيق: أبي محمد بن عاشور، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- ثقفى كوفى، ابواسحاق ابراهيم بن محمد (۱۳۹۵ق)، *الغارات*، تحقيق: جلال الدين محدث أرموى، تهران، چاپخانه حيدرى.
- الجميل، محمد بن فارس (۱۴۲۲ق)، *اللسان* (ص) و *يهود المدينة*، رياض، مركز الملك فيصل للبحوث والدراسات الإسلامية.
- جواد على (۱۴۱۳ق)، *المفصل في تاريخ العرب قبل الإسلام*، بيروت، دارالعلم للملايين، دوم.
- حاكم نيشابوري، محمد بن عبدالله (۱۴۳۵ق)، *المستدرک على الصحيحين*، تحقيق: مركز البحوث و تقنيته المعلومات لدار التأصيل، بيروت، دارالتأصيل.
- حَبَنَكَة مِيدَانِي، عبدالرحمان حسن (۱۴۱۸ق)، *الحضارة الإسلامية أسسها و وسائلها و صورها من تطبيقات المسلمين لها و كمحات من تأثيرها في سائر الأمم*، دمشق، دارالقلم.
- حَمَوِي، ياقوت بن عبدالله (۱۳۹۷ق)، *معجم البلدان*، بيروت، دارالصادر.
- حُمَيْدُ اللَّهِ، محمد (۱۴۰۷ق)، *مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي و الخلافة الراشدة*، بيروت، دارالنفائس، ششم.
- خالدى، صلاح عبدالفتاح (۱۴۱۹ق)، *الشخصية اليهودية من خلال القرآن*، دمشق، دارالقلم.
- دارمي، عبدالله بن عبدالرحمان (۱۳۴۹ق)، *سنن التارمى*، دمشق، مطبعة الاعتدال.
- دَرَوَزَه، محمد عزت (۱۹۶۶م)، *اليهود في القرآن الكريم*، بيروت، المكتب الإسلامي.
- رشيد رضا، محمد (۱۴۱۴ق)، *المنار (تفسير القرآن الحكيم)*، بيروت، دار المعرفة.
- رضى، محمد بن حسين (۱۴۱۴ق)، *نهج البلاغه*، تحقيق: صبحى صالح، قم، هجرت.

- سیار، پیروز (۱۳۸۷ش)، عهد جدید، تهران، نی، دوم.
- ----- (۱۳۹۳ش)، عهد عتیق، تهران، هرمس.
- سیدباقری، سید کاظم و مهاجرنیا، محسن (۱۴۰۱ش)، نگرش تمدنی به حکمت در اخلاق سیاسی با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، دوفصلنامه مطالعات بنیادین تمدن‌نویین اسلامی، دوره ۵، ش ۲.
- سید قطب (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق، سی و پنجم.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمان بن ابی‌بکر (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور، بیروت، دارالمعرفه للطباعة والنشر.
- شهابی، ابراهیم یحیی (۱۹۹۷م)، استراتیجیه القرآن الکریم فی مواجهه الیهودیه العالمیه، دمشق، منشورات اتحاد الکتاب العرب.
- صادقی‌تهرانی، محمد (۱۴۰۶ق)، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنّه، قم، فرهنگ اسلامی، دوم.
- صدوق، محمد بن علی بن حسین (۱۳۷۶ش)، الامالی، تهران، کتابچی، ششم.
- ----- (۱۳۶۲ش)، الخصال، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- ----- (۱۳۷۸ق)، عُیون أخبار الرضا (ع)، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران، جهان.
- ----- (۱۳۸۵ش)، علل الشرایع، قم، داوری.
- ----- (۱۳۸۷ش)، مصنّفات الشیخ الصدوق (فضائل الشیعه)، تحقیق: گروهی از محققان، قم، دارالمجتبی.
- ----- (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- صفّار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق)، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)، تحقیق: محسن کوجه‌باغی، قم، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، دوم.
- طالقانی، محمود (۱۳۶۲ش)، پرتوی از قرآن، تهران، شرکت سهامی انتشار، چهارم.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، دوم.
- طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۳۹۸ق)، المعجم الکبیر، تصحیح: حمدی عبدالمجید سلفی، سعد بن عبدالله حمید و خالد بن عبدالرحمان جریسی، قاهره، مکتبه ابن تیمیه، دوم.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق)، الاحتجاج علی أهل اللجاج، تحقیق: محمدباقر خراسان، مشهد، مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق)، مجمع البیان، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، *تاریخ الرسل والملوک (تاریخ الطبری)*، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دارالمعارف، دوم.
- ----- (۱۴۱۵ق)، *جامع البیان عن تاویل آی القرآن*، تحقیق: بشار عواد معروف و عصام فارس الحرستانی، بیروت، مؤسسه الرساله.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، *الأمالی*، تحقیق: مؤسسه البعثه، قم، دار الثقافه.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن (۱۳۷۵ش)، *روضه السواعظین و بصیره المتعظین*، تحقیق: محمد مهدی خراسان، قم، منشورات الشریف الرضی.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۳)، *آیین نگارش مقاله علمی - پژوهشی*، تهران، سخن، یازدهم.
- فضل الله، محمد حسین (۱۴۱۹ق)، *من وحی القرآن*، بیروت، دارالملاک.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۷)، *روش شناسی مطالعات دینی*، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چهارم.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، *الکافی*، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الإسلامیه.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۷۳ش)، *مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین المللی فرهنگ و تمدن اسلامی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد (۱۴۰۶ق)، *أعلام النبوه*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- مِتر، آدام (۱۳۸۸ش)، *تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری*، ترجمه: علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران، امیر کبیر، چهارم.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، تحقیق: گروهی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی، سوم.
- محسن بن محمد بن عبدالناظر (۱۴۰۹ق)، *حوار الرسول (ص) مع اليهود*، کویت، دارالدعوه.
- المرصفي، سعد (۱۴۱۳ق)، *الرسول (ص) و اليهود وجهاً لوجهه: موقف اليهود من الرساله و الرسول (ص)*، حولی، مكتبة المنار الإسلامیه.
- معرفت، محمد هادی (۱۴۳۰ق)، *شبهات و ردود حول القرآن الکریم*، قم، تمهید، چهارم.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ق)، *التفسیر الکاشف*، قم، دارالکتاب الإسلامی.

- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، مؤسسه آل البيت (ع).
- مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۴۲۴ق)، تفسیر مقاتل، تحقیق: احمد فرید، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- منسوب به شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ق)، الاختصاص، تحقیق: علی اکبر غفاری و محمود محرّمی زرنندی، قم؛ الموتر العالمی لالفیه الشیخ المفید.
- نسفی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۶ق)، مدارک التنزیل وحقائق التأویل، تحقیق: مروان محمد الشّعار، بیروت، دارالنفاس.
- نووی، یحیی بن شرف (۱۹۹۷م)، المجموع (شرح المهدّب)، بیروت، دارالفکر.
- واحدی نیشابوری، علی بن احمد (۱۳۸۹ق)، أسباب نزول القرآن، تحقیق: احمد صقر، بیروت، دارالکتاب الجدید.

Referencec

- Holy Quran. [In persian]
- Hawkes, James (2004), *Qāmūs-i Kitāb-i Muqaddas*. N.p., Ilam, 3rd Vol. [In persian]
- Andalusi, Abd al-Haq bin Ghalib bin Attia (2001), *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kettab al-'Aziz*, investigation: Abd al-Salam Abd al-Shafi Muhammad, Beirut: Scientific Library. [In persian]
- Ibn Al-Athir Jazari (1994), *Asad Al-Ghaba fi Marafet Al-Sahabah*, investigation: Ali Muhammad Moawwad - Adel Ahmad Abdel-Mawjoud, Beirut: Dar Al-Kutub Al-Arabi. [In persian]
- Ibn Jawzi, Jamal al-Din Abd al-Rahman ibn Ali (1986), *Zad al-Masir in the science of exegesis*, investigation: Muhammad ibn Abd al-Rahman Abdullah, Beirut: Dar al-Fikr. [In persian]
- ----- (1991), *al-Muntazam fi ta'rīkh al-mulūk wa-al-umam*, investigation: Muhammad Abdul Qadir Atta and Mustafa Abdul Qadir Atta, Beirut: Scientific Books House. [In persian]
- Ibn Hajar Asqalani, Ahmed bin Ali (2011), *Al-Isabah fi tamyiz al Sahabah*, Beirut: The Modern Library. [In persian]

- ----- (1997), *al-Ojab Fi Bayan al-Asbab*, investigation: Abd al-Hakim Muhammad al-Anis, Dammam: Dar Ibn Jawzi. [In persian]
- ----- (1959), *Fath Al-Bari*, Beirut: Dar Al-Maarifa. [In persian]
- Ibn Hamza Tusi, Muhammad ibn Ali (1998), *Al-Sagheb Fi Al-Managheb*, investigation: Nabil Reza Alwan, Qom: Ansarian, vol. 3. [In persian]
- Ibn Zangawayh, Hamid bin Mukhalled (2007), (*Al-amwal*), investigation: Shaker Dheeb Khawaldeh, Beirut: King Faisal Center for Research and Islamic Studies, Vol. 2. [In persian]
- Ibn Saad, Muhammad (1968), *Kitab At-Tabaqat Al-Kabir*, investigation: Ihsan Abbas, Beirut: Dar Al-Sadr. [In persian]
- Ibn Shu'ba al-Harrani, Abu Mohammed al-Hasan bin Ali (1983), *Tuhaf al-'uqūl 'an āl Rasūl* . investigation: Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publishing Foundation,(Vol. 2). [In persian]
- Ibn al-Kathir al-Damishqī, Ismail bin Omar (1987), *al-Bidaya wa-l-Nihaya*, investigation: Ali Shiri, Beirut: Arab Heritage Revival House. [In persian]
- ----- (1991), *Tafsir al-Quran al-Azim*, investigation: Youssef Abd al-Rahman Maraachli, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In persian]
- ----- (1976), *Al-Sirah al-Nabawiyyah*, investigation: Mustafa Abdel Wahed, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In persian]
- Ibn Hisham, Abu Muhammad Abd al-Malik (1963), *Al-Sirah al-Nabawiyyah*, investigation: Muhammad Muhyiddin Abd al-Hamid, Egypt: Muhammad Ali Sobeih and Sons Library. [In persian]
- Abu Al-Hussein Kateb, Ishaq bin Ibrahim bin Suleiman (1967), *al-Burhān fī wujūh al-bayān*, investigation: Ahmed Matlub and Khadija Al-Hadithi, Baghdad: Baghdad university. [In persian]
- Abu al-Laith Samarkandi, Nasr ibn Muhammad (1995), *Tafsir al-Samarqandi*, investigation: Mohib al-Din Abu Sa'id Umar ibn Gharamah al-Amrawi, Beirut: Dar al-Fikr. [In persian]
- Abu Hatem Razi, Ahmed bin Hamdan (2003), *Aalam al nobowah*; The Response to the Atheist Abu Bakr Al-Razi, Beirut: Dar Al-Saqi. [In persian]
- Ahmed Ibn Hanbal (1995), *Al-Musnad, commentary*: Ahmed Muhammad Shaker, Cairo: Dar Al-Hadith. [In persian]

- Ahmed Ali Majdoub (1996), *Al-mostautanat al yahudiah ala ahd al rasul (pbuh)*, Cairo: The Egyptian Lebanese House. [In persian]
- Azraqi, Muhammad bin Abdullah (2003), *Akhbar Macca va ma jaa men al asar*, investigation: Abdul Malik bin Abdullah bin Dahish, Beirut: Dar Al-Andalus. [In persian]
- Alviri, Mohsen and Karimzadeh Sureshjani, Shahnaz (2022), Modern Islamic Civilization and the Features of the Civilizing Language, *Basic Studies of Modern Islamic Civilization*, 5 (2). [In persian]
- Bukhari, Muhammad bin Ismail (1980), *Sahih Al-Bukhari*, Beirut: Dar Al-Fikr. [In persian]
- Bardini, Adnan Ahmed Al-Abd (2010), *The Beliefs of the Jews Through Dialogue with the Prophet (PBUH)*, Gaza: The Islamic University, [dissertation] [In persian]
- Brockelmann, C. (1968). *History of the Islamic peoples*, investigation: Bonieah Amin Fares and Monir Baalbaki, Beirut: Dar Al-Elm Leelalaeen. [In persian]
- Baghawi, Hussein bin Masoud (1986), *Ma'alem al-tanzil fi tafsir al-quran*, investigation: Khaled bin Abd al-Rahman al-Ak and Marwan Sawar, Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In persian]
- Bayhaqi, Ahmed bin Hussein (1984), *Dalael al-Nabowah va Maarafah ahval sahib al-shariaa*, investigation: Abdul Muti Qalaji, Beirut: House of Scientific Books and Dar Al-Rayyan for Heritage. [In persian]
- ----- (2000), *Shuab al-Iman, Correction*: Abu Hajar Muhammad Saeed Zaghoul, Beirut: Scientific Books House. [In persian]
- Thaalabi, Abu Ishaq Ahmad bin Muhammad bin Ibrahim (2001), *Alkash va albayan an tafsir al-quran*, investigation: Abi Muhammad bin Ashour, Beirut: Arab Heritage Revival House. [In persian]
- Thaqafi Kofi, Abu Ishaq Ibrahim Ibn Muhammad (1975), *Algharat*, investigation: Jalal al-Din, Muhaddith Armavi, Tehran: Heidari publication. [In persian]
- Al-Jamil, Muhammad bin Faris (2001), *al-nabi (pbuh) va yahud al-macca*, Riyadh: King Faisal Center for Research and Islamic Studies. [In persian]
- Jawad Ali (1992), *al-mufasssal fi tarikh al-arab ghabl al-islam*, Beirut: Dar Al-Elm Leelalaeen, (2nd ed.). [In persian]

- Hakem Nishabouri, Muhammad bin Abdullah (2013), *Al-Mustadrak ala Sahihin*, an investigation by the Research and Information Technology Center, Dar Al-Taseel, Beirut: Dar Al-Taseel. [In persian]
- Habankah Midani, Abd al-Rahman Hassan (2013), *Alhezarat al-eslamiah asasaha va vasaeloha va sovar men tatbighat al-muslemin laha va lmahat men taasiraha fi saer al-umam*: Dar al-Qalam. [In persian]
- Hamwi, Yaqut bin Abdullah (1977), *Moujam al-buldan*, Beirut: Dar Sader. [In persian]
- Hamid Allah, Muhammad (1986), *Majmuaah al-vasaegh al-siyasiyah lela'hd al-nabawi va khalafat al-rashedah*, Beirut: Dar Al-Nafa'is, vol. 6. [In persian]
- Khalidi, Salah Abdel-Fattah (1998), *Al-shakhsiyat al-yahudiah men khelal al-quran*, Damascus: Dar Al-Qalam. [In persian]
- Daremi, Abdullah bin Abd al-Rahman (1930), *Sunan al-Darimi*, Damascus: Al-Etidal Press. [In persian]
- Darouzeh, Muhammad Ezzat (1966), *al-yahud fi quran al-karim*, Beirut: The Islamic Library. [In persian]
- Rashid Rida, Muhammad (1993), *Al-Manar (tafsir al-quran al-Hakim)*, Beirut: Dar Al-Maarefah. [In persian]
- Radhi, Muhammad bin Hussain (1993), *Nahj al-Balagha*, investigation: Subhi Saleh, Qom: Hijrah. [In persian]
- Sayyar, Pirouz (2008), *Ahde Jadid*, Tehran: Nei, (2nd ed.). [In persian]
- ----- (2014), *Ahde Ateeq*, Tehran: Hermes. [In persian]
- Seyed Bagheri, Seyedkazem and Mohajernia, Mohsen (2022), A civilizational approach to wisdom in political ethics with emphasis on Ayatollah Khamenei's thoughts, *fundamental studies of modern Islamic civilization*, 5 (2) [in Persian].
- Sayyid Qutb (2004), fi Zelal al-quran, Beirut: *Dar Al-Shorouk*, vol. 35. [In persian]
- Seyvati, Jalal al-Din Abd al-Rahman ibn Abi Bakr (1983), *al-Durr al-Manthur*, Beirut: Dar al-Ma'rifah for printing and publishing. [In persian]

- Shihabi, Ibrahim Yahya (1997), *Estreategiah al-quran al-karim fi movajihah al-yahud al-aalamiyah*, Damascus: Publications of the Arab Writers Union. [In persian]
- Sadeghi Tehrani, Muhammad (1985), *al-furqan fi tafsir al-quran bel-quran va sunnah*, Qom: Islamic culture, vol 2. [In persian]
- Sadooq, Muhammad bin Ali bin Hussein (1997), *Al-Amali*, Tehran: Kitabchi, vol., 6. [In persian]
- ----- (1983), *Al-Khisal*, investigation: Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publication Foundation. [In persian]
- ----- (1988), *Oyoun Akhbar Al-Ridha (PBUH)*, investigation: Mahdi Lajordi, Tehran: Jahan. [In persian]
- ----- (2006), *Elal Al-Shara'ei'*, Qom: Dawari. [In persian]
- ----- (2008), *Musanaffat al-sheikh al-saduq (Fazael al-shia'a)*, Investigated by: Editor board, Qom: Dar Al-Mujtabi. [In persian]
- ----- (1982), *Ma'ani al-Akhbar*, investigation: Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publishing Corporation. [In persian]
- Saffar, Muhammad bin Hassan (1983), *Bassa'er al-darajat fi faza'el a'al al-Muhammad (pbuh)*, investigation: Mohsen Kocheh Baghi, Qom: Ayatollah Marashi Najafi's Book, Vol. 2. [In persian]
- Taleghani, Mahmoud (1983), *Partovi az Quran*, Tehran: Sharek Sahami Intezar, vol.4. [In persian]
- Tabatabaei, Muhammed Hussain (1970), *Al-Mizan*, fi tafsir al-quran, Beirut: Al-Alamy Publications Institution, vol. 2. [In persian]
- Tabarani, Suleiman bin Ahmed (1978), *Al-mu'jam al-Kabir*, corrected by: Hamdi Abd al-Majid Salafi, Saad bin Abdullah Hamid and Khalid bin Abd al-Rahman Juraisi, Cairo: Ibn Taymiyyah Library, vol. 2. [In persian]
- Tabarsi, Ahmed bin Ali (1982), *al-ehtejaj ala ahl al-lujaj*, investigation: Muhammad Baqer Khorasan, Mashhad: Mortada. [In persian]

- Tabarsi, Fadl bin Hassan (1994), *Majma'a Al-Bayan*, Beirut: Al-Alamy Publications Institute. [In persian]
- Tabari, Muhammad ibn Jarir (1967), *Tarikh al-rosol va al-moluk (Tabari's History)*, investigation: Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Cairo: Dar al-Ma'arif, Vol.2. [In persian]
- ----- (1994), *Jami al-Bayan, an taa'avil a'ayah al-quran*, investigation: Bashar Awwad Maarouf and Issam Faris al-Harstani, Beirut: Al-Risala Institute. [In persian]
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1993), *Al-Amali*, investigation: The Be'esah Foundation, Qom: Dar Al-Thaqafah. [In persian]
- Fatal Nishabouri, Muhammad bin Hassan (1996), *Rawdat al-Wa'izin wa Basira al-Mu'tazin*, investigation: Muhammad Mahdi Khorasan, Qom: Sharif al-Radi Publications. [In persian]
- Fotouhi, Mahmoud (2014), *methods of scholarly article writing*, Tehran, Sakhn, Vol. 11. [In persian]
- Fadlallah, Muhammad Hussein (1998), *Men vah'ei al-quran*, Beirut: Dar Al Malak. [In persian]
- Garamaleki, Ahad Faramarz (2008), *Religious Studies methodology*, Mashhad, university of Islamic Sciences Razavi, Vol. 4. [In persian]
- Kolleini, Muhammad bin Yaqoub (1986), *Al-Kafi*, investigation: Ali Akbar Ghaffari, Tehran: Dar Al-Kutub Al-Islamiyyah. [In persian]
- ----- (eds.) (1994), *Proceedings of the First International Conference on Islamic Culture and Civilization*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In persian]
- Mawerdi, Abu al-Hasan Ali ibn Muhammad (1985), *A'alam al-nobowwah*, Beirut: Scientific Books House. [In persian]
- Metz, Adam (2009), *Islamic Civilization in the Islamic Century*, Translated by: Alireza Zekavati Karaguzlou, Tehran: Amir Kabir, Vol. 4. [In persian]

- Majlisi, Muhammad Baqer (1988), *Bihar al-Anwar*, investigation: a group of investigators, Beirut: Arab Heritage Revival House, Vol, 3. [In persian]
- Muhsin bin Muhammad bin Abd Al-Nazer (1988), *Hevar al-Rasul (pbuh) ma'a al-yahud*, Kuwait: Dar Al-Da'wa. [In persian]
- Al-Morsafi, Saad (1992), *Al-rasul (pbuh) va al-yahud vajheha levajheh: moughuf al-yahud men resalh va al-rasul (pbuh)* Hawally: Al-Manar Islamic Library. [In persian]
- Marefat, Muhammad Hadi (2009), *shobahat va rodud haul al-quran al-Karim*, Qom: Preface, vol. 4. [In persian]
- Mughniyeh, Muhammad Jawad (2003), *Al-Tafsir Al-Kashef*, Qom: Dar Al-Kitab Al-Islami. [In persian]
- Mufeed, Muhammad bin Muhammad bin Noman (1992), *al-irshad fi ma'arafat hojajollah ala al-ebad*, Qom: Al-Bayt Foundation (PBUH). [In persian]
- Muqatil bin Suleiman Balkhi (2003), *tafsir Muqatil*, investigation: Ahmed Farid, Beirut: Scientific Book House. [In persian]
- Nasafi, Abdullah bin Ahmad (1995), *Madarek al-tanzil va haghagh al-ha'avi*, investigation: Marwan Muhammad Al-Shaar, Beirut: Dar Al-Nafas. [In persian]
- Nawvi, Yahya bin Sharaf (1997), *Al-Majmoo' (Sharh Al-Muhadhdhab)*, Beirut: Dar Al-Fikr. [In persian]
- Related to Sheikh Mufid, Muhammad bin Muhammad bin Numan (1992), *Al-Ekhtisas*, investigation: Ali Akbar Ghaffari and Mahmoud Muharrami Zarandi, Qom: The International Conference for the Millennium of Sheikh Al Mufid. [In persian]
- Wahidi Nishabouri, Ali bin Ahmed (2010), *Asbab nozul al-quran*, investigation: Ahmed Saqr, Beirut: Dar Al-Kitab Al-Jadeed. [In persian]